

Familia Rosalía-Murguía cos seus fillos

Rosalía-Murguía

Sesquicentenario do seu matrimonio

Rosalía de Castro-Murguía

María Pilar García Negro

Rosalía de Castro

Manuel Murguía

Ignotus

Manuel Murguía

Para lermos axeitadamente a Rosalía no terceiro milenio

Aurora López e Andrés Pociña

Rosalía, matrimonio e opción afectivo sexual

Francisco Rodríguez Sánchez

Sombra do meu asombro

Marica Campo

dosior

Rosalía de Castro-Murguía

María Pilar García Negro

Rosalía de Castro retratada por Modesto Brocos

Hai cento e cincuenta anos, no 10 de Outubro de 1858, contraían matrimonio, en Madrid, na igrexa de San Ildefonso, Rosalía de Castro (1837-1885) e Manuel Murguía (1833-1923). Ela chegara a esta capital na primavera de 1856, xusto despois da celebración do banquete de Conxo, que reunira, en xantar fraternal, estudantes e obreiros de Compostela. El procuraba abrirse paso como xornalista e escritor, a despeito dos desexos de seu pai que quería para o fillo a mesma carreira de farmacéutico que el desempeñaba. En 1857, en páxinas de *La Iberia*, Murguía fará a recensión do primeiro libro da súa compatriota e futura esposa: *La Flor*. É ben chamativo como se ve impelido a dar conta dunha curiosa dicotomía que tan marcante resultará na personalidade e na obra da escritora fundacional da literatura galega contemporánea: ela é muller pola altura dos seus sentimentos, mais home pola franqueza con que os expresa... Así, en simbiose de urxencia, o Murguía de 24 anos vai intentar resumir ou explicar o que constituirá, andando o tempo, motivo de admiración, de estrañeza ou de crítica represiva: para Eduardo Pondal, será moito máis do que "poetisa": "poeta insigne" é para o bardo bergantiñán. Posuía dun xenio

"viril" (naturalmente, na connotación positiva da estereotipia tradicional) será para Unamuno ou para Salvador de Madariaga. A propia autora, para alén de facer do cuestionamento e crítica da División Sexual do Traballo -e de todas as súas consecuencias e adherencias- columna vertebral de toda a súa produción, vai plantexar a pregunta fundamental, no pórtico da súa obra capital, *Follas novas* (1880): "Daquelas que cantan ás pombas i ás frores / todos din que teñen alma de muller; / pois eu, que n'as canto, Virxe da Paloma, / ¡ai!, ¿de qué a terei?".

En *Terra e Tempo* facémonos eco deste sesquicentenario, agradecéndonos moi cordialmente a colaboración experta e entusiástica de rosalianistas ben coñecedores da obra da nosa escritora. Incluímos neste monográfico dous textos fundamentais do propio Murguía: o retrato de Rosalía de Castro que forma parte de *Los Precusores* (e que ela xa non puido chegar a ler, pois faleceu antes da súa publicación) e o relato "Ignotus" que cerra este libro e que, con Murguía como amanuense ou transcritor, espella claramente un episodio da vida de Rosalía en Compostela, no terríbel ano da fame de 1853. A tradución ao galego débese a **Diego Pardo Amado**, xóven investigador cuxa magnífica Tese de Licenciatura, que versa sobre a institución do matrimonio e o seu reflexo na obra rosaliana, en breve verá a luz. **Aurora López** e **Andrés Pociña**, coa súa sapiencia proverbial na nosa autora, esclarecen, máis unha vez, aspectos cruciais da vida e personalidade dela, adoito aqueloutrados ou esquecidos e cuxa comprensión resulta imprescindible para a adecuada interpretación da súa produción. **Francisco Rodríguez**, autor da monumental Tese de Doutoramento sobre Rosalía de Castro que marca, nos estudos sobre a nosa escritora, un antes e un despois, tal e como afirmou hai vinte e un anos Claude Poullain, ilumina nesta ocasión aspectos dos menos e peor tratados no

universo ideolóxico e afectivo de Rosalía. **Marica Campo**, en fin, pon o ramo in mellorabelmente a esta recordación monográfica cunha tetraloxía poética dedicada á nosa autora, de quen se declara devota filla literaria e continuadora do ronsel aberto por ela hai cento cincuenta anos.

O traballo de Murguía como historiador, etnógrafo, crítico literario, xornalista, patriota irredutíbel... é inxente nos seus case noventa anos de vida. Nos cuarenta e oito que Rosalía de Castro alcanzou en vida mortal, compuxo, a pesar de tantas dificultades e penurias da súa vida, do acoso sufrido polas súas posicións avanzadas e a súa rebeldía, unha obra en verso e en prosa que segue a ser un manancial inesgotábel, viveiro e estímulo de novas abordaxes, de novas pesquisas e, sobre de todo, a rentes do chao, precisado dunha lectura integral. A Galiza pola que ambos dous tanto traballaron, e da que tanto se doeron, aínda non os colocou, malia todas as aparencias, no lugar acorde á súa dedicación e á súa entrega patriótica. Estas páxinas, por tanto, aspiran a avanzar un chanzo máis no coñecemento e aprezo de parella tan significativa da nosa historia contemporánea, na intelixencia de que publicacións como a presente e, aínda, o nacionalismo galego contemporáneo todo o deben a personalidades como as que aquí recoñecemos e celebramos ■

Recanto do Río Sar no cal a publicación "Vida Gallega" sitúa a inspiración dunha das obras de Rosalía

Manuel Murguía

[Tradución de Diego Pardo Amado]

Rosalía Castro

– Quen es ti e que che falta?
 – Son un bardo alemán; cando falan alí dos primeiros pronuncian o meu nome. Fáltame o que a moitos na Alemaña; cando falan alí dos desgrazados, repiten tamén o meu nome.

H. HEINE

O viaxeiro que baixando de Santiago a Padrón, deixase á súa dereita a antiga colexiata de Iria e seguise polo agreste e solitario camiño que, flanqueando pequenos outeiros e a través de prados eternamente verdes, conduce á aldea da Arretén, situada nunha aba do Miranda, chegaría ben axiña ao portón que dá entrada ao patio e casa señorial dos Castro, e é valo e límite e cabeza da rústica poboación que se estende aos seus pés. A nova vivenda, fiel reflexo do *manoir* bretón, ocupa, sen dúbida ningunha, o mesmo espazo que a vella fortaleza, desde a cal se defendían aquelas gargantas e vixiaban ao mesmo tempo os vasalos levadores das contiguas herdades. Pouco se precisa, vendo aquel edificio, para comprender que máis dunha e máis de vinte xeracións se criaron baixo os seus teitos.

A nova morada, que conserva aínda a disposición, os pormenores, o ar da casa nativa da décimo sexta centuria, é o que se di un pazo campesino do século XVIII. Nel as dúas arquitecturas, renacemento e estilo restaurado, danse a man a través de douscentos anos. A arcada que sostén o espazoso balcón de pedra que corre ao longo da fachada ten o selo característico das construcións galegas de mediados do século pasado. A mesma capela en que campá o escudo da familia e leva a data de 1585, é tamén do estilo que denominei dos mestres de obras. Mais o novo e o vello, o que pertence a tempos máis afastados e o que case nos corresponde, uníronse e compenetraron de tan íntima maneira e tomaron tal ar de vetustez, que o seu só aspecto delata á primeira vista a vella e gloriosa casa feudal, grata ao poeta e ao historiador, porque como ser

Manuel Murguía de mozo

vivo fala do pasado con voz máis eloquente que as mesmas crónicas ás cales se fiou a lembranza dos que habitaron as extensas salas, as vastas soidades e os lugares confiados ao seu paternal goberno.

Ao entrar no patio e subir a escalinata que dá entrada á xa esquecida vivenda, gáñannos de golpe as tristezas que producen sempre na nosa alma os supremos abandonos. Reina o silencio apenas turbado polo chío dos paxaros, que ao vovos entrar abandonan espantados a vella cornixa por onde paseaban gravemente. Áchase alí algo de austera e santa soidade, só posíbel dentro dos antigos mosteiros, dos cales eran irmáns polo destino, os castelos e vivendas señoriais. Mais ¡ai! cando o home se achega a semellantes ruínas –en pé ou non, tanto ten– séntese como tocado da tristeza de que están cheas. Flotan sobre elas non se sabe que de frío e morto que aflixe profundamente. A nada das glorias humanas é máis que nunca visíbel. E en van os altos carballos enchen de sombra e de rumores o bosque umbrío ou se recortan no horizonte; en van a fonte desborda sobre a pía as súas augas e os ventos suspiran nas grandes salas, noutrora poboadas de voces harmoniosas; nada turba aquela paz soli-

taria que é o seu nimbo, mais nada é capaz tampouco de apagar a penosa impresión que a súa soa vista desperta nas almas sensíbeis. Ocorre preguntarse que ficará de nós, cando os que parecían eternos non son xa máis que cousas que dormen no esquecemento.

Contan os mariños, que cando un buque está próximo á súa ruína, as ratas que poboan a bodega abandonan o vello casco: así fixeron os nobres de segunda orde. Deixaron de vivir entre os campesinos, que eran os seus fillos, e do seu amor, que era a súa forza, perdendo deste xeito un poder que descansaba no ben que facían e en non permitir que se fixese o mal. Aqueles lares en que durante séculos se prendeu un mesmo lume, e que eran refuxio dunha familia que non se extinguía xamais; aquelas casas de onde non se saía senón na procura da gloria e ás cales non se voltaba máis que en demanda da paz e da morte, están hoxe baleiras e desertas. Faltan as aguias, e no niño abandonado non se quentan os pitiños. Batidas por todos os ventos e todas as desgrazas, están en pé, como para nos dicir que aínda hai maiores soidades, que aínda hai ruínas máis tristes e elocuentes que as que aquelas mudas pedras encerran e delatan, e son as que se aniñan no corazón do home, é igual que as vingativas Euménides, devóranos e atormentan. Porque se non é para iso, para que daquela? Que fan en pé?

Esta antiga casa, como todas. Ao desprenderse os seus fillos dun poderío que xa non exercían, perderon até o instinto de conservación. Fuxiron asustados da súa propia tumba. Inútiles xa, mudaron de fogar para morrer máis descoñecidos, e nada, nada os lembraría, se unha muller da súa raza –reunindo en si todas as perdas enerxías e renovando as pasadas aptitudes– non tivese feito inmortal aquel antigo apelido, e sagrada aquela orixe, pois éncheo e cobre cos resplandores do seu xenio.

Mais isto non foi sen tomar para si tamén todas as desgrazas propias das familias que perecen. Desde os

seus primeiros anos, estivo xa, materialmente, entre a vida e a morte; parecía levar no seu corazón os secretos terrores que sentiu a súa nai todo o tempo que a tivo nas súas entrañas. Baixo estes ceos que lle son tan propicios, nestas risoñas chairas de Iria Flavia, ao pé dos outeiros que as cercan, e beiras das correntes que as fecundan tería pasado a súa vida, se os primeiros contratemplos non a obrigasen a marchar á triste cidade en que nacera' e á cal tornaba para facer dela a súa única patria e a patria dos seus fillos. Atrás deixaba as lembranzas da infancia e os seus primeiros ceos risoños. Sempre que as durezas do inverno compostelán, os seus fríos aires e continuas chuvias a puñan á beira do sepulcro, en que tantas veces tivo posto o seu pé, tornaba ás alegres veigas e bañábase nas súas morezas e vivía dos seus claros resplandores. Respirando estas brisas, que levan a un tempo nas súas ás o perfume do campo e o das ondas, os feridos pulmóns renovábanse e tomaban nova forza; e a que chegaba semellante a unha planta que se inclina e agosta, erguíase e reverdecía, tornando á vida, ás ilusións da mocidade, a todo canto de risoño enche á súa hora o corazón das doncelas. Parece que aquí, baixo este mesmo ceo onde, como noutro tempo, procurou agora o seu doce refuxio, tiña que realizarse sempre o prodixio da súa infancia, e que estas chairas, -como o vello sepulcro sobre o cal a puxeron moribunda e devolveuna viva- tiñan para ela a mesma virtude e renovaban, cando era preciso, o antigo milagre.

A existencia é, na verdade, ben dada para todos aqueles a quen as contrariedades da vida non fatigan demasiado; mais ¡que pesada carga para os que persegue a desgraza, e canto maior aínda para os que marchan suspendidos sobre o afán dos seus propios pensamentos! E se a alma atormentada é a dunha muller?... Ben pode dicirse daquela que os seus sufrimentos non han de ter límite, que as penas se duplican ao caer sobre o seu corazón, que as súas bágoas, lonxe de

Retrato de xuventude de Rosalía de Castro

seren para ela un consolo, chaman con dobre forza as novas bágoas. Quen as coñece? Quen as conta? A quen interesan? Quen é nin que importa, así sexa a máis ilustre, así a máis coñecida? Que outro camiño, senón o da morte, ve ante os seus ollos? A mesma notoriedade, non é para ela un perigo?.

Por máis que a comparación sexa vulgar, sempre se dirá da muller que, como a violeta, tanto máis agochada vive, tanto é mellor o perfume que exhala. A muller debe ser sen feitos e sen biografía, pois sempre hai nela algo a que non debe tocarse. Limitada a súa acción ao círculo da vida doméstica, todo o santifica desde que entra no seu fogar. Ten na terra unha misión dos ceos, e a súa felicidade debe consistir en enchela sen vangloria nin remorsos. Trasládase toda enteira aos seus fillos, vive no seu corazón, sen que as súas penas sexan outras que as que os feren ou con eles se relacionan.

E se isto é verdade, ¿Qué dicir de quen non fixo outra cousa que sopor-

tar os múltiples golpes que a maltrataron e a canto máis amaba na terra? Se se referisen coa súa terrible verdade os sufrimentos experimentados, antes, agora, en todo tempo, ben se vería que poucos días de felicidade contou, que longo e duro foi o seu cativoiro, e de que maneira inusitada os contratemplos dobraron alma tan enérxica e apaixonada. ¡Como a foron procurar ao silencio da súa casa e ao apartamento do seu voluntario desterro, feríndoa no medio dos seus fillos, ausente o que era o seu amparo, cando crían que o golpe que lle asestaban era o único que lle faltaba para morrer!

Dise que así proba o ceo os seus escollidos!...

Esta vida de dor comezou axiña para ela, porque física e intelctualmente a súa precocidade foi grande. Contaba apenas once primaveras cando compuxo os seus primeiros versos e tivo que mudar o seu traxe de nena polo da muller. Con el íanse as alegrías da infancia e chegaban os

primeiros coidados, aqueles que asaltan as mozas tan axiña se arriscan nos sendeiros do mundo. ¡E que amargos e tristes para os que, tocando apenas nos límites da mocidade, teñen xa que loitar coa tristísima realidade! Fica sempre no seu corazón un non se sabe que de baleiro, que nada enche. Isto teñen os prematuros desencantos: cando se sentiu todo o seu peso, xamais se esquecen. Pasará o mar sobre eles, como di o poeta, e non será quen de apagar a mancha que deixan no noso corazón.

Isto foi casualmente o que aconteceu á nosa escritora: levou sempre aberta a ferida causada polos primeiros desencantos.

Os ventos da desgraza, que tan rudamente se desataron contra ela, comezaron por afastala de todo canto amaba; da súa terra, da súa nai, das súas esperanzas e até dos soños, ben modestos por certo, posíbeis a unha moza de provincias. Nela non ficaba xa en pé, nos seus mellores anos, senón a firmeza da súa alma e a bondade sen límites que a enche. A mesma poesía que encantara as súas horas solitarias foi esquecida por completo: non parecía outra cousa, senón que se preparaba para a morte, agardándoa coa doce voluptuosidade de quen sabe que só así poderá escapar ás tribulacións que a esperan.

Lonxe da súa casa e dos coidados maternos, sufrindo como poucos as inclemencias do ceo madrileño, as íntimas dores que a aflixían —e que só podía facer tolerábeis unha branca luzada de xuventude, —as incertidumes que enchían a súa alma sen horizonte nin esperanza, as tristezas da ausencia rendíndoa ao seu peso, ferírona tan sen piedade, que houbo momentos en que puido esperar confíada que as horas da súa dor serían breves e que axiña as portas da eternidade se abrían de par en par.

E canto tardaba para ela esta hora da suprema liberdade!

Das sedutoras promesas que unha prematura xuventude se compracera en despregar perante os seus

Retrato de Manuel Murguía realizado polo seu fillo, Ovidio Martínez-Murguía

ollos, non ficaba unha soa que non tivera erguido o voo na procura doutras almas máis felices en que facer o seu niño. A realidade facíaa coas súas espiñas; as asperezas da vida, cos desenganos en que son tan pródigas. Ás súas grandes tristezas engadíanse as dores materiais, as inacabábeis angustias que lles son propias e os acerbos presentimentos que enxendran.

Estas horas solitarias formaron o seu corazón e impregnárono para sempre da profunda melancolía que baña as súas composicións. As musas necesitan tocar coas súas ás a realidade; a este prezo comprarán sempre os seus triunfos; mais ¡ai! ela podía moi ben pasar sen tan amargo cáliz, porque non o ambicionaba. Coñezo cantos inmortalis, di o poeta, que son un puro xemido. A que amaba a serenidade da alma e dos ceos, a que pedía tan só paz e silencio, algunhas primaveras máis, os horizontes da patria, as rosas dos seus cam-

pos e os tornasoles dos mares do seu país, non merecía por certo poder dicir tan axiña e con tanta verdade como ela, que baixo os seus loiros cabelos aniñaba a dor.

*Car sous cheveux blondes je connais la douleur.*²

O mesmo coidado que outros poñen en se deixar ver e conquistar un posto no mundo literario, puxo ela sempre en fuxir aos vans ruídos e perigosas facilidades. Os versos que en horas de tristeza escapaban dos seus labios, eran esquecidos ao día seguinte. Ninguén os coñecía. Foi necesaria unha serie de circunstancias fortuítas para que algunhas desas composicións traspasasen os límites do fogar e se desen á estampa. Non a levaba a tanto o máis pequeno entusiasmo, nin menos o amor que puidesen inspirarlle as pobres fillas do seu corazón e das súas horas solitarias. Porque desde os primeiros pasos dixerase a si mesma que nin buscaba a gloria nin a amaba en maneira

Entrada na fábrica de Fiados Barcón, Ferrol a finais do XIX. Empregadas formando en fila agardando ao patron

ningunha. Así compréndese que, grazas a esa mesma indiferenza, saísen á luz as súas primeiras poesías, sendo mans alleas as que lles prodigaron os coidados que toda publicación reclama dos autores. Ignorándoo, e non importándolle, sen esperanzas e tamén sen amor propio, deixounas ir á ventura, sen se coidar máis delas nin pensar que puidesen interesar a ningunha alma, nin menos durar máis alá do que duran as rosas, as súas irmás na fermosura e tamén na brevidade da vida. Así o desexaba ao menos.

E tiña razón! Non porque aquelas breves páxinas non fosen acreedoras aos eloxios que, sen coñecer a súa autora, tiveron o doce consolo de lles prodigar, senón porque non todas merecían as honras da impresión. Na súa inexperiencia da vida literaria, da cal tan afastada se achaba, non podía comprender que os primeiros dons da musa deben ser coidadosamente preparados e escollidos pola man do autor, pois deciden ás veces dunha vida, e rompen ou afirman unha vocación. Calquera, ao ler aqueles versos, sabendo que a súa autora aínda non fixera vinte anos, tería dito que a atormentaban as ansias do aplauso público, cando o seu libro era casualmente a proba do ningún aprezo que facía de tales cousas e do lonxe que se achaba de crer que con el se abría o camiño que debía conducila aos triunfos que a agardaban. A ilusións que sobre este punto puidera abrigar, ficaban á porta da casa en que esperaba concluír os seus días sen ambición, enchendo os deberes de esposa, nunha grata medianía e nun santo e perpetuo esquecemento. Talvez pensaba que non os sobreviviría, grazas, xa á morte material que tan perto de si vía, xa a aqueloutra gloriosa e

que tantas mulleres de grandes dotes aceptan, o día que entran no fogar conxugal para ser a súa éxida.

A malaventura de Galiza, que en máis dunha ocasión viu malograr os seus mellores enxeños, non quixo por esta vez que enmudecese aquela voz, nin se rompese aquela lira. Foi unha desgraza para a nosa escritora? Estou tentado a crelo así. Conservándose para a súa patria, conservouse así mesmo para os seus grandes infortunios.

Non os vou contar. Para que? Un día veu formar comigo o novo fogar e crear unha familia. Desde entón unha é a vontade e un o amor baixo deste teito, visitado por cantas aflicións poden caer sobre as almas feridas perpetuamente. Sós deixounos a nai querida, e sós tamén aquel fillo amadísimo, que non viviu máis que o tempo necesario para facer no noso corazón eterno recordo, inconsolábel a perda. Entre estes dous sepulcros, todo un mundo de contrariedades. Breves os días do sol, aladas as ditas, fugaces as alegrías, sós constantes e duradeiros os rigores da fortuna. Consólannos os fillos que nos rodean, en cuxos ollos brilla xa un raio daquela intelixencia que co sangue recibiron no seo de súa nai, e cuxo corazón parece formado coas mesmas xenerosas fibras. Refléctese nelles, que prometen ser coroa da súa ancianidade, consolo dos seus derradeiros días.

Unha verdadeira noite reinaba no ceo literario de Galiza. Os soldados andaban dispersos, os combates eran imposíbeis. De todo aquel rumor, de todas aquelas esperanzas nadas á calor da revolución de xullo, non ficaba máis que un eco, unha esperanza que vivía e se manifestaba nas columnas de *El Miño*, o xornal que dunha ma-

neira máis decisiva influíu nos destinos do noso país. Nel refuxiárase canto conservabamos de vivaz e fecundo, nel reflectíase o espírito dunha xeración que parecía ter traído ao mundo como única tarefa, a de crear unha nova Galiza e fecundar os xermos de vida que este pobo encerra. Perseguíase un imposíbel? Non é doado dicilo, aínda que pola miña parte aseguro que ninguén acreditaba en semellante cousa. Tiñan fe na virtualidade da súa obra: crían nos seus milagres. Tentar a rexeneración a que aspiraban, era unha proba de que se ía a algo sólido e durábel. Non quería morrer sen ter combatido naquel especialísimo torneo, en que a dama dos nosos pensamentos era a pequena patria. E pois todo o que vive se resiste á morte, aceptouse a loita, como unha proba de que aínda viviamos.

Cada un escolleu o seu posto, e a nosa escritora, que, como a muller gala, seguía aos seus ao combate, coñecendo que podía axudalos, colocouse resoltamente nas primeiras filas.

Como medio máis eficaz de voltar á vida a un pobo que á forza de desgrazas apenas se tiña conciencia de si propio, tratábase por todos de penetrar nos seus limbos, alumealos con aquela luz necesaria, para que canto nos pertence tomase corpo e fose visible aos ollos dos demais. O pasado coas súas sombras, o presente coas súas dúbidas e desalentos, canto fora Galiza, canto era aínda, ou podía selo, pedíannos unha ollada e un pensamento. Sentiamos como por instinto, que antes de nada era preciso rehabilitar o país galego, realizar as súas esperanzas e traducir en feitos o que aínda non puidera pasar da categoría de tentativas máis ou menos afortunadas. Esta dirección puramente provincial, non era na verdade cousa nova, mais tomaba nas nosas mans maior forza. Por máis que puxésemos nisto a nosa alma e o noso sangue, outros antes quixeran o que nós: non era a primeira vez que se

Ofrenda floral na tumba de Rosalía nos anos 20. Este espazo será un lugar fundamental de peregrinación galeguista

perseguían tan nobres ideais, proba da vitalidade dos pensamentos que nos animaban. Se antes non se realizara, era porque faltara a unidade nos traballos, e unha máis clara noción en todos da obra emprendida. Así resultou estéril, pois só podía ser fecunda sendo completa.

As novas correntes tiñan polo tanto maior eficacia, pois dirixíanse a unha fin, clara, definida, concreta. Consagradas polo suceso, alentadas polo dobre interese da curiosidade e cariño con que eran recibidas polo país, compréndese que, pois a empresa era aceptada, fose máis fácil. Todos querían poñer a súa pedra no templo que se levantaba e aportar á obra común o seu esforzo ou o seu sacrificio.

Nunca por tanto se sentían máis vivamente eses desexos, nin tomaban máis corpo, nin eran máis firmes tan nobres propósitos, como cando, lonxe da patria, e en medio das soidades castelás, pensábase nos cam-

pos paternos e críanse ver os horizontes que os limitaban. Así era, que entre o ausentes se falaba deles como os profetas *super flumina Babilonis*. Pensade agora que pasaría no corazón dunha doente nova e soa, que deixando en Galiza a nai e a filla, sentíase de novo languidecer e morrer baixo o ceo para ela sempre inhospitalario da España central.

Era unha morna tarde dos primeiros días da primavera castelá. O sol alumeaba a vasta extensión, o ar era puro e tibio, apenas sentíase pasar como un suspiro. As plantas en xerme exhalaban os aromas que anuncian os fermosos días: o ceo era claro e transparente, o temple suave, os horizontes dilatados; só faltaba para animar aquel cadro as árbores, as nosas amadas árbores, as ondas cristalinas, os perfumes dos prados e os seus verdes intensos, os rúidos de que están poboados os vales e os outeiros galegos. Rodeábanos a desolada estepa, sen unha sinuosidade que

rompese a liña igual e extensa, sen máis tons que os quentes e enteiros propios daquelas chairas. Só aló, ao fondo, o vello Guadarrama, en cuxo bico branqueaba a neve, recortaba o horizonte que os últimos raios do sol encendían e fermoseaban.

Contemplando este cadro, e lembrando en presenza de semellantes esterilidades a exuberancia dos campos galegos, sentiu a nosa escritora a necesidade de escribir e publicar un libro en que se reflectisen con toda a súa poesía e pureza, as paisaxes e a vida enteira da xente do noso país. E querendo romper con canto a rodeaba e era tan pouco acepto, prometeuse a si propia escribilo en lingua materna. E aquela mesma noite, presa a alma das profundas tristezas de quen, sen tocar nos seus vinte e catro anos, se cría xa cun pé no sepulcro; sospeitando que xa non voltaría a ver de novo o ceo da triste Compostela, baixo o cal a agardaban, trazou coa man rápida e coa brevidade da improvisación, aqueles versos tan tristes e tan fermosos que levan por glosa a canción popular máis en consonancia co estado do seu espírito, *Adios rios, Adios fontes*, versos que viviron daquela a luz en *El Museo Universal*.

Tal foi a orixe dun libro que tan especial influxo exerceu na literatura galega contemporánea. Fillo do exaltado amor do país, concibido en hora da máis fonda melancolía, reflectiu nas súas páxinas algo do inocente e xuvenil dunha alma que non vivira aínda e a amargura dos que non esperan vivir moitos días e están perpetuamente cun pé no insondável.

Ela como ningún outro!... porque preparándose a acometer a súa empresa, sentiu que se recrudecía os seus males e que se achaba máis perto que nunca do sepulcro. Talvez desexaba xa penetrar nas súas tebras e que acabasen para sempre as incertidumes que a tiñan constantemente esperando o seu fin. Talvez ansiaba aquel momento en que, como ao irlandés que sucumbe nas soidades do

Emilio Castelar y Ripoll (Cádiz, 1832 — San Pedro de Pinatar, Murcia, 1899). Autor do prólogo a "Follas Novas" de Rosalía. Político e escritor español, último presidente da Primeira República Española

Novo-Mundo, lle fose dito ao enterrala:

-Ea! Volta a Galiza! Volta á túa patria!- Porque o certo era que lonxe da súa terra se sentía acabar sen remedio.

Foi, pois, necesario voltar ao país. Só os aires natais podían salvara. E na súa procura veu confiada, cando todos crían que non vería caer máis follas que as que comezaban a agromar nas árbores das avenidas, gratas ao seu corazón e aos seus ollos, tan poboadas para nós das máis doces e santas lembranzas. Mais ¡ai! que outras cousas queridas viu caer antes para non se erguer máis, pois a pouco de chegar á súa casa, a súa nai morreu de golpe nos seus brazos e cando menos o esperabamos. Aquel corazón, ferido por tantas ausencias, quebrouse ao fin ao peso dos antigos sufrimentos. Deus non quixo negarlle o supremo favor de que a filla máis que amada, estivese ao seu lado para recoller o seu derradeiro suspiro e a mirada postrema.

Esta dor das dores foi para ela profundo e inapagábel. Como Leopardi, para dicir tamén, "que o mal que a privara do uso da vida, non lle daba sequera a esperanza da morte", pois nin chegaba o consolo, nin o esquecemento era posíbel, nin acababa de romperse o fráxil vaso da súa existencia. Ao fin triunfou a xuventude e gozou algunhas horas de paz; mais apenas se dirixía aos seus sonhos doutros días unha mirada indiferente. O proxecto que abrígaba de consagrar a

Galiza as primicias da súa musa, podía darse por abandonado, pois nunca como daquela se sentiu máis disposta a se sepultar por completo e para sempre na escuridade do fogar e vivir nas súas apacíbeis quietudes. Non abrigando desexo ningún de gloria, ¿para que escribir? Dícbase. E na verdade que para interromper aquel fondo silencio, para dar vida aos mortos de entón, parece como que se precisaba algo máis que a voz dunha muller e os acentos dunha musa do bremente feminina.

Mais foi así. Impreso o primeiro prego dos *Cantares*, sen que diso tivera nova, viuse obrigada a escribir o resto do libro a medida que as caixas demandaban orixinal. Á présa, sen dar tempo a que secasen as cuartillas, sen corrixir nin ler ao día seguinte o escrito a véspera, fecunda, abundante, espontánea sobre toda ponderación, foi dando, hoxe unha, mañá outra, a maior parte das composicións que forman aquel pequeno volume. Dun só golpe e case sen erguer a pena do papel, escribiu as sesenta oitavas do *Conto de Vidal*. Pastor Díaz, a quen a morte non permitiu escribir as páxinas que debían precedelos, aseguraba non ter lido nada máis corrente, nin máis puro, que aqueles versos. Engadía, que se compracería en dicilo así. Que lle agradaba aquela nova aurora e aquel fresco ar da patria, que viña encerrado nas estrofas máis completamente populares a lle falar dos floridos campos de Galiza. Que así como ao fronte das poesías de Zorrilla fixera a defensa do romantismo -polo inaugurado antes, na súa cela de colexial- faría o eloxio do movemento provincial, que tantas cousas novas traía á superficie, que tantas e tan nobres revelacións facía e do cal tivera, así como unha visión e un presentimento. Porque aquel grande home de Estado, a quen non agradaba a unidade de Italia, casualmente porque rompía tradicións e esfarelaba pobos, aseguraba que as provincias españolas estaban destinadas -pola gran diversidade do seu

sangue- a reconstruírense e recobren a súa fisonomía nun período non moi afastado. Contra o que algúns espíritos superficiais aseguran, sostíña que a tendencia a crear a pequena patria é o que ha de salvar dun completo esnaquizamento a canto hai de vital nos pobos europeos. É o único vivaz e orixinal que posúe a sociedade moderna, atacada como ningunha outra, do mal nivelador da unidade e da centralización.

Mais o que máis a agradaba era ter escrito o libro naquel docísimo dialecto que falara na súa infancia. Ponderaba por demais achalo desposuído de voces bárbaras e xiros prosaicos con que tantos lixaron a lingua e a poesía galega. Os versos cadenciosos e fáciles irmanábanse ao fin cunha dicción propia e sen afectación nin pretensión ningunha, tan conforme coa índole dos asuntos e que semellaba a corrente dun río, cando arrastra con rapidez o que se confía ás súas ondas. Até entón ninguén falara a nosa lingua con máis pureza nin mellor acerto. O noso idioma saía dos seus labios completo e feito, tanto que se os cantares populares que glosa non fosen en itálica, ninguén sabería distinguilos dos que se debían á súa inspiración. Eis a verdadeira pedra de toque en que se ha de avaliar o enxebre da súa linguaxe, non empregado aínda na produción literaria. O día en que un completo coñecemento da poesía popular faga posíbeis tales comparacións, verase que a nosa escritora, non só tiña o instinto, o candor e a expresión dos sentimentos populares, senón que falaba a lingua do seu pobo, coa mesma sinxeleza e afecto que o noso perdido cacioneiro.

¿Fixo ben en empregar o galego nun libro destinado a describir as paisaxes, os costumes, as supersticións, nunha palabra, as cousas de Galiza e das súas xentes? Hai quen o dubida, por crer a cousa filla dun pasaxeiro capricho e non dun movemento reflexivo; porque se pensa que o emprego dos dialectos³ é un re-

¿Fixo ben en empregar o galego nun libro destinado a describir as paisaxes, os costumes, as supersticións, nunha palabra, as cousas de Galiza e das súas xentes?

troceso; porque se teme a canto fala á provincia do que perdeu, e en fin, porque hai moitos a quen non lles importa sacrificar ao Moloch moderno, a centralización, estas pequenas agrupacións ao parecer tan insignificantes e estériles, que tendo unha historia, unha lei, unha lingua e unha raza, conservan aínda todos os elementos constitutivos dun Estado. Ademais fálese da patria!...

Con só lembrar, que entre todas, a idea e noción da patria é a menos susceptible dunha verdadeira definición, fica indicado que difícil será dar a entender coa claridade debida o que sexa semellante entidade. Fixando a mirada no sereo horizonte, vendo como tremen ao paso do vento os salgueiros que medran ás beiras do seu río, e como o pequeno outeiro cerra o paso aos homes e aos rumores lonxanos, o campesiño —como o cruzado que a cada cidade que vía preguntaba ao seu amo: “Señor, ¿non é esta Xerusalén?”— abranxendo cunha ollada os límites da súa aldea, pode preguntarse: -Non é esta a miña patria?.

Pois ben, a despeito de todo, iso dinse hoxe as provincias, e moi en especial as de linguaxe propia; o mesmo en España que na Francia, en Italia que en Austria, en Rusia que en Inglaterra. O poeta, que é sempre o que anuncia a boa nova e consagra os seus triunfos, non se nega á resurrección deses pobos, non mortos senón esquecidos, antes iníciama, proclámaa e santifica, pódose ao servizo de tan nova causa. *Novus rerum nascitur ordo!* dinse, a repetir as proféticas palabras do seu mestre Virxilio.

Non fixo outra cousa a nosa autora, ferida polas inxustizas de que era vítima o seu país. Á súa voz de inspirada, fixo xurdir canto era de Galiza e recobrar o seu antigo predominio. O popular, o primeiro: ¿E que máis propio e máis íntimo que os seus sentimentos e a súa lingua? A que tan nova foi enalzada por ter refrescado a poesía nas purísimas ondas da inspiración popular, e aberto á lírica española un novo camiño⁴ ¿Por qué se ha

de negar o dereito de erguer da súa prostración a fala materna e colocala á altura dunha lingua literaria? Enténdese acaso que todos son, a pouco que o tenten, capaces de levar a cabo tan grandes, tan gloriosas resurreccións?

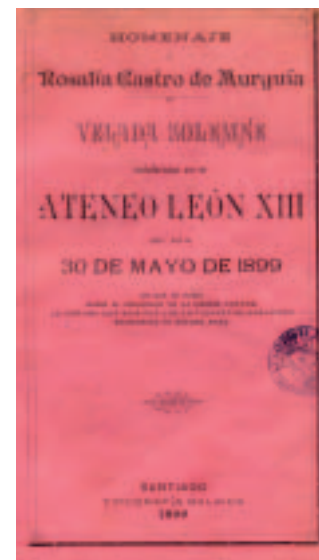
Díxose dos *Cantares* que se os poetas se agrupasen por familias, a súa autora debía formar ao lado de Roberto Burns, na dos poetas populares: e cando foi cuestión de *Follas Novas*, sinalouse o seu parentesco con H. Heine. Hai nisto contradición? Non na verdade. Cada libro pertence a unha época da súa vida e responde a un estado do seu espírito. No primeiro, o obxectivo enche e alimenta unhas páxinas consagradas por completo á descrición do país e a ser a fiel expresión dos costumes e sentimentos da súa xente. No último, o subxectivo recobra todos os seus dereitos e móstrase tan poderoso, que mereceu por isto ser considerada como un insigne poeta lírico, e en especial como un grande elexíaco. Mais nun e outro libro resulta unha personalidade e vese un fin. Completándose, dan realizada a obra de redención que se propuxo a autora, por máis que xa nos *Cantares* se ache resolta.

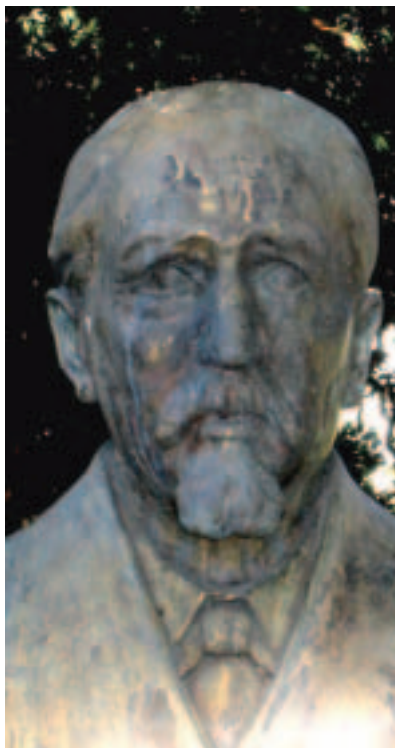
E na verdade que sen a precipitación con que foi escrito este libro, cegadas certas lagoas⁵ e dispostas e enalzadas as composicións dun modo tal que formasen un todo correlativo, como así o pensara, teriamos desde entón un afortunado equivalente de *Mireya*, sen a monotonía que imprime a esta obra a combinación métrica usada polo poeta da Provenza e sen os inconvenientes dunha acción a cuxo relevo e movemento se sacrifican ás veces pormenores e trazos, que non está ben pasar en silencio cando se trata de dar a coñecer o elemento poético dun pobo calquera. Por fortuna, puido ben axiña completar e rematar en *Follas Novas* a obra tentada, e isto con tal forza e dun modo tal, que até nas poesías máis persoais e en que os sentimentos da autora se presentan con toda a súa enerxía e ex-

clusivismo, puido ver a crítica un modo delicado e novo de contar as penas que aflixen a Galiza e á súa xente campesiña. De tanta vida están dotadas as ardentes estrofas, e de tal modo o poeta soubo confundir e amalgamar os seus propios sentimentos e dores cos da rexión cuxas belezas describe e cuxas desgrazas conta!

O suceso acadado polos *Cantares* foi grande, en especial fóra do país para o cal foran escritos. Aínda dura, pero máis que noutro sitio en Catalunya. Diríase que era un libro seu. Os seus críticos dedicáronlle extensos artigos, os seus poetas traduciron a maior parte das composicións. Era natural que así sucedese. Iniciábase para Galiza nos *Cantares* o movemento que alí estaban levando a cumprimento termo. Era un soldado que viña a combater nas súas filas: xa non se podía dicir que só de labios cataláns saía a protesta.

As múltiples e entusiastas felicitacións que con tal motivo recibiu daquela terra de homes libres, contrastaban dolorosamente cos profundos silencios doutras xentes.⁶ Van era o indisputábel triunfo, inútiles os aplausos recollidos baixo outros ceos. O desencanto teríaa gañado, tería dubidado da súa obra e de si mesma,

Busto de Manuel Murguía na Coruña.

se non estivese convencida de que habían de pasar anos, antes que a semente deitada no suco, puidese xermolar, crecer, ondular ao paso dos ventos propicios e por fin madurar a espiga aos raios dun sol de liberdade.

Caracteriza a poesía desta escritora, o ser eminentemente persoal, elexíaca, ora chea de abismos, ora casta e inocente como deusa que apenas desata o seu cinto de ouro nin descinxe a túnica. Natureza por esencia sensíbel, é como harpa suspendida en que xemen os ventos; organización moral que das máis nobres, todo canto toca imprégnao da rectitude da súa alma compasiva.

Aquelas estrofas, breves e cadenciosas, que parecían ter agromado dun golpe baixo o ceo de Grecia, encerran os apaixonados acentos dunha musa entre xermánica e do mediodía. Están cheas da *esencia das súas dores*. A súa graza e ondulación feminina témplanse e colorean ás veces cos trazos dun humorismo en que desabafa as angustias dun corazón eternamente aflixido. Sinxela e pura, até reproducir en todo o seu candor e realidade a produción popular, ten acentos apaixonados que saen do íntimo e comunica aos demais o lume que abrasa as súas entrañas: semellante ao raio, que

O mesmo amor á terra natal que inspirou os seus versos galegos, anima tamén os que escribiu en castelán. Todo é neles igual, a nota, a cor, o perfume, a luz, mesmo o triunfo acadado

fende os espazos e encende e queima canto encontra ao paso. Por isto non se acha nada de indeciso nos seus versos: fillos dunha inspiración real, levan o selo do seu enérxico carácter e da súa alma chea de tenrura. A expresión é sempre exacta, poética abundante; o movemento natural; a forma pura, sen énfase, simple e grandiosa no medio dunha sinxeleza purísima. A versificación fluída; o metro rico e variado, caprichoso case; a rima espontánea. Pódese dicir que xamais poeta ningún na nosa terra posuíu, en máis alto grao o poder da forma.

É esta condición esencial en todas as obras marcadas co selo poderoso dunha personalidade poética. Non hai ningún gran escritor que non posúa a forma en máis ou menos grao, nin ningún poema famoso que careza dela. A pureza e serenidade de Goethe transparentase nuns versos que teñen a limpidez das claras correntes e dos ceos azuis. Byron coloreas as ardentes estrofas, rápidas, nerviosas, coa luz que escintila da súa alma de lume.

Nunha palabra, o fondo e a forma alíanse de tal maneira nas obras do xenio, que son como a alma e o corpo; non poden separarse sen perigo de morte, nin existir cada unha de por si. Aínda que non en tanto grao como nas artes plásticas, a forma é un elemento esencial na produción literaria: a mesma poesía non pode pasarse sen os encantos da medida e da rima.

Non o dubidades, pois; cando un poeta posúe a forma en toda a súa variedade e riqueza, posúe tamén o vigor e a forza necesaria para animar o bloque inmaterial e producir as obras, xa que non se digan inmortais, duradeiras ao menos.

A nosa escritora publicou tamén algúns libros en prosa. Os principais son; *Ruínas*, *El caballero de las botas azules*, e *El primer loco*. Cada un pertence a un xénero dado, mais en todo se descobre a poderosa orixinalidade da súa autora. Non se parecen a nada; non teñen antecedentes, nin hai moitos capaces de seguilos.

No primeiro, unha case visión dos tempos en que viviron os nosos avós, permítelle describir tipos e costumes que parecen tomados do natural e no seu tempo. Tanta é a verdade e tanta a graza con que están trazadas figuras, paisaxes, escenas e sentimentos, que o lector acredita ter coñecido os heroes do relato e telos aínda diante dos ollos. É unha triste historia doutro, bañada por un plácido raio de sol e alegrada con algúns sorrisos. Os descendentes dos heroes pasean aínda polos mesmo lugares ca eles. O drama das dores resignadas desenvólvese con todo vigor nas animadas páxinas. Vese desde logo, que as boas almas de que se trata viviron en realidade e pasaron por este mundo tan só para gañar o outro.

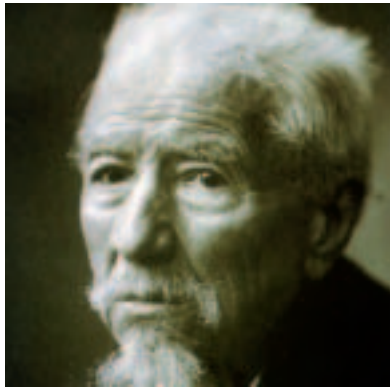
En *El caballero de las botas azules*, son máis notorias estas cualidades e vese que están levadas a un grao de perfección, que acusa un verdadeiro progreso nas facultades do escritor. Están estas ben de manifesto; moi cego ha de ser quen non as vexa. Unha fábula nova, curiosa, que obriga a pensar nalgo máis que no que se le, unhas escenas habilmente presentadas, un diálogo inimitábel e uns tipos acabados; eis o que se encontra n aquel libro, ao cal faltou tan só nacer a tempo para ter a fortuna que acadaron outros, ben distantes por certo do seu valor e transcendencia.

Neste irmán menor de *El doctor Lañuela*, a máis fría ironía sazona as súas páxinas, mais moi en especial o diálogo entre o home e a musa, que vai no libro á maneira de introdución. Non creo que se escribira entre nós e nos nosos días cousa que o iguale. Non parece obra dunha muller. A non ser por algúns toques delicados e por completo femininos que o esmaltan, diríase fuxido da pena de H. Heine. Non hai máis sarcasmo en Atta Frollni, tampouco máis poesía.

No seu conxunto o libro presenta algunhas desigualdades, polo xeral fillas do asunto e maneira de o tratar; mais capítulo por capítulo e personaxe por personaxe, é dunha unidade e

dunha realidade tal, que seduce e encadea. Casualmente nisto estriba todo o seu encanto, e que o lector estea constantemente esperando o imprevisto. Que ao final se pregunte estre dubidoso e confiado, se é verdade que o comprendeu e aínda que pretenda saber o que quixo facer a autora, neste, por algo chamado conto estraño, nada importa. Outro tanto sucede con *El doctor Lañuela* e con todos os fillos lexítimos do humorismo; pérdense no inexplicable. O mesmo agridoce de que se di posuidora a burlona musa que inspira o home que ha de pór o axóuxere ao gato, baña as páxinas todas deste libro por completo orixinal. Que sexa o bo cabaleiro a personificación do século presente, ou que sirva tan só para agrupar ao seu arredor e facer resaltar algunhas figuras dun cómico perfecto; que unha constante ironía non permita distinguir ben o que hai de transcendental na obra, non é cousa que deba preocupar a ninguén, pois ficando aberto o campo á curiosidade non satisfeita, cumpre de todo o programa que a musa burlona trazou ao das botas azuis. —Que será? Que non será? Pregúntanse a cada momento os personaxes todos da obra: non conclúe tan mal esta, cando o lector ao pechar o libro ten tamén que se preguntar. —Que será? Que non será?

Non se dá igual caso ao ler as ardentés páxinas de *El primer loco*: traballo breve, apaixonado, cunha finalidade, e aínda puidera dicirse cun obxecto práctico que escapou á crítica. Máis que un conto, é un estudo psicolóxico, en que, á maneira que empeza agora a se entender que deben ser escritas as novelas, descríbese un estado da alma e estúdase unha paixón. Non hai verdadeira fábula polo tanto, e a que hai estorba. Flota o heroe entre o real e o ideal, entre o que é e o que cre ser, entre o sentimento da suprema xustiza que o anima e goberna, e a inxustiza declarada dalgunhas das súas accións. Mais no fondo, aparece en toda a súa plenitude e sufrindo as consecuencias do seu estado moral, como un home que toma as súas visións por realidade,

Última foto coñecida de Manuel Murguía

des, e cuxa diaria e viva exaltación, raiana da loucura, non lle permite portarse como cordo.

As contadas páxinas en que se desenvolve a acción, son ás veces dunha elocuencia magoante. A alma vehemente do heroe preséntasenos atormentada por unha constante visión: para el non hai no mundo máis que unha idea, un punto claro e brillante, ela. É un atleta que loita brazo a brazo cun inimigo imaxinario, ao cal non é posíbel que venza. Porque este inimigo invisíbel, mais sempre presente, é o seu propio corazón.

O mesmo amor á terra natal que inspirou os seus versos galegos, anima tamén os que escribiu en castelán. Todo é neles igual, a nota, a cor, o perfume, a luz, mesmo o triunfo acadado: triunfo que xa non pode ter aos seus ollos os dourados resplandores doutrora, pois achouna de novo triste, ferida polo mal, prostrada e sen consolo. Estas poesías, escritas ao pé do río que baña os campos en que pasou a súa infancia e nos cales se reflicten como nas ondas as paisaxes que bordan as súas beiras, están cheas das antigas amarguras que parecían presaxiar as dores que hoxe a aflixen. As rosas da súa infancia medran nas roseiras que coida baixo os ceos amados, os ventos da ría deloíran a veiga, os montes que ve desde a súa xanela son os mesmos que vía noutros tempos; todo é igual, só que faltan ao seu arredor algúns seres, e no seu corazón moitas esperanzas; só ela, sendo a mesma, é distinta. Nos seus ollos non se reflicte xa outra luz que a do mal que a consome e aniquila.....■

¹ Naceu na casa do Camiño Novo, que fai esquina á estrada de Conxo, casa que,

sendo propiedade dos avós do Sr. Romero Ortiz, é posíbel que nacesse nela tamén aquel home público. En Padrón viviu na rúa que leva o nome do poeta máis insigne que produciu esta vila, do autor de *El siervo libre de amor*.

² Ernestina Dronet.- *A un sceptique*.

³ O galego non é dialecto do castelán, senón idioma. Se se quere considerar como tal dialecto, faise forzoso dicir que o é do portugués.

⁴ F. de Paula Canalejas, no seu artigo crítico dos *Cantares*, saudou a autora como unha esperanza da lírica española. *Follas Novas* e *En las orillas del Sar*, dirán se aquel ilustre e malogrado escritor se equivocou no seu xuízo.

⁵ Tamén detiveron á autora os límites impostos polo editor, que non quería arriscarse a máis do posíbel, cun público ao cal se daba por primeira vez un volume de versos en galego. A non ser por esta especial circunstancia, o seu libro tería acadado aquel desenvolvemento necesario, para que respondese por enteiro aos propósitos que abrighaba a autora, que non eran outros que os de dar vida e acción ás múltiples escenas, paisaxes e mariñas de Galiza, así como a todo canto se refere ás cousas dos homes que a poboan e ás paixóns que os dominan.

⁶ Non hei de calar que moitos dos seus versos pasaron de tal xeito ao dominio público, que entre os contos populares que recollín viñeron bastantes dos seus, atribuídos xa á musa popular. Nun sermón de entroido na Coruña, intercalando o seu autor nel a glosa de S. *Antonio bendito*, a moitedume, que descoñecía semellantes versos, desatouse en aplausos, e pediu unha e dúas veces a súa repetición. E digo descoñecía, porque aínda non se fixera a segunda edición do libro, e a primeira apenas corría máis que entre uns poucos. Outro tanto aconteceu en Madrid. Representábase o sainete de Don Juan de la Cruz *Las castañeras picadas*, e ao que facía o papel de mozo de corda ocorrúeselle recitar en certa escena, no canto dos versos do autor, os de *Adios rios, adios fontes*, que se fixeron repetir catro veces por xentes alleas ao país galego.

Ignotus

A. R. C.

Manuel Murguía

[Tradución de Diego Pardo Amado]

Toda a miña vida lembrarei aquela inesquecible noite en que se deu a primeira representación de *Dalila*, drama inmoral segundo uns, moral até non sei onde, segundo outros, mais para ti, para min, fermoso sempre e completo no seu conxunto e os seus pormenores, e sobre maneira grato ás nosas almas polas lembranzas, que nelas erguían e pola doce auréola de poesía que o circunda. A obra de Octavio Feuillet, era entón analizada e discutida con igual encarnizamento que hoxe as de Zola. As mesmas queixas, os mesmos argumentos, a mesma defensa. Non se dirá que os tempos cambian, nin que o home é un animal mudábel por propia vontade.

Eu falárame xa do *Proverbio* e o drama non era máis que aquel, descartado dalgunhas escenas imposibles no teatro; polo mesmo, cando concluído o primeiro acto me acheguei ao teu palco e a conversa se fixo xeral e falouse, como se falaba daquela da obra, puiden preguntarche.

-Que che parece?

-Gústame moito! Dixéchesme, e entón ocupámonos do primeiro acto e as nosas observacións dirixíronse aos personaxes do drama, ao que coñeciamos de antemán, eu polo *Proverbio*, ti o que del chealara.

Desde logo conviñemos en que a filla de Sertorio o mestre de música, é unha fermosa e xemente figura que pasa sobre o libro como unha branca sombra, prestando o perfume e castidade necesarios ao cadro terrível que se desenvolve nas súas páxinas e ao cal, faltando ela, falta a poesía, falta todo o bo, a alma purísima daquel corpo corrompido.

Falamos de Carnioli, innobre figura, a un tempo de bufón e de insensato, destinada polo autor a derramar sobre as máis tristes escenas un raio de alegría, a lle dar o seu forte claro-escuro, a pór unha nota sorrinte naquela grave sinfonía. Ao ouvirlo non sabe un dicirse, se debe chorar ou rir, se ha de se queixar ou non, cando as súas palabras lixeiras como o epigrama grego, e punzantes

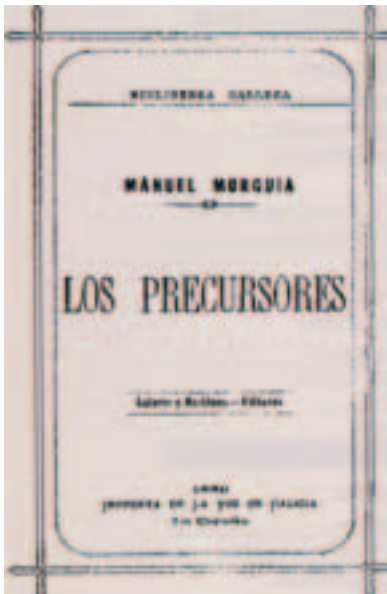

Cadro de Murguía conservado na Casa-Museo de Rosalía

como unha verdade desconsoladora, caen rápido sobre o noso corazón deixando nel cravada a vivente frecha da súa ironía. Da princesa... da princesa dixemos pouco e esquecémola axiña: mais ao pronunciar o seu nome, lembramos a Roswein, artista a quen o luxo e a fermosura embriagaron un momento. E digo un momento, porque o xenio pode pór o pé no abismo e deixarse tragar por el, mais iso, só de repente, cando os ollos ce-

gos para o perigo non o visen, cando a súa alma non se teña podido dar a si mesma a voz de alerta.

Carnioli achara o artista nas montañas de Albania cando Roswein non era outra cousa que un pobre pastor de ovelas, un rapacete bastante torpe para que, a pesar dos doces sons que arrincaba á súa frauta, deixasen de se afastar do seu carón e de esquecerlo; porque nin atraía o gando, como os pastores das églogas, nin detiña os

viaxeiros que cruzaban polos salvaxes e poéticos desfiladeiros albaneses. Precisábase un Carnioli, un monomaniaco, que arrincase á miseria e ao esquecemento, aquela perla cuberta de terra e abandonada no corazón dunhas montañas descoñecidas.

-Meu Deus! -díxenche cando falamos da versemellanza e realidade daquela primeira figura do dramacantos xenios como Roswein se terán perdido, por non ter achado no seu camiño ninguén que os comprendese, e soubese o que valían, e moitas veces porque eles mesmos non se coñecían sequera! - Tanto é iso certo, respondeches, que che vou contar o que presenciei en Santiago no tristísimo inverno de 1853, ano fatal para Galiza, en que a fame fixo baixar ás nosas cidades, como verdadeiras hordas de salvaxes, homes que xamais pisaran as rúas dunha poboación, mulleres que non coñecían outros horizontes que os que se estendían perante as choupanas erguidas na máis afastada soidade: verdadeiros lobos que non abandonan o seu tobo, senón nos días das grandes desolacións. Todos os días, novas horas de angustias traían ás nosas prazas e rúas, bandas de infelices famentos, que de porta en porta, ían deman-

A prensa da emigración estivo sempre atenta á figura de Rosalía e Murguía polo que representaban de recuperación da identidade e autoestima dos galegos

dando pan para os seus fillos moribundos, para as súas mulleres extenuadas pola miseria e o duro da estación. Os seus xemidos chegaban ao máis fondo e conmovían os corazóns máis insensíbeis. Era unha escena de dor que se renovaba a cada momento, unha ferida que o tempo ensanchaba, recrudecía e facía insoportábel. Caían polos camiños, e nas rúas da cidade. Outros morrían na soidade da súa casa deserta. Fai falta velo para saber o que era aquela multitude, sempre crecente, sempre famenta e escualida, que, como as ondas do mar, ruxía xordamente erguendo as mans en aceno de súplica, mostrando desesperada as chagas que a cubrían. Nin un anaco de pan para se sustentaren, nin un farrapo para cubrirírense, nin unha esperanza no seu ceo para se animar e soportar o azouete que a dezmaba. Repetíase a eterna lección na nosa historia, e as herbas dos campos voltaban a servir de alimento á xente campesiña. A gran caridade dos seus irmáns non era suficiente. Aos que perdoaba a fame, dezmábao a febre; aos que Deus daba forzas para resistir, non lles deixaba bágoas nos ollos para chorar as diarias aflicións. Non sei como puido resistir o noso país tan supremas do-

res. Fai falta pensar que este pobo sufrido encerra tan gran dose de enerxía e de recursos que lle é permitida a seguridade de non sucumbir xamais ao dobre flaxelo da fame e da peste: que é tan sensato, que sabe soportar as maiores desgrazas sen que a ameaza veña aos seus labios. Porén, confeso que se durase máis tempo todo, non sei o que vomitaría aquel preñado de tempestades; o que darían de si aqueles días sombrizos e sen consolo posíbel. Queira o ceo que non volten a amañecer para Galiza! porque estou seguro que acabada xa a paciencia, se os indecisos chegan a se arriscar, darán ao mundo un terríbel exemplo e dirán con dolorosa elocuencia do que son quen, cando estouran as cóleras dos pobos que sen se queixaren, sufriron tanto como o noso. Asegúroche que é posíbel describir, con toda verdade, aqueles rostros descoñecidos, aqueles seres que falaban unha xerga¹ inintelixíbel, até para os que falabamos galego. Comprendo desde aquela, o estupor da Europa romana, cando os bárbaros se desbordaron sobre ela, igual que un río caudaloso saído da marxe. Traxes, costumes, fisonomías, modulación de voz, todo era novo para nós. As montañas de Galiza, ben o sabes,

Fai falta pensar que este pobo sufrido encerra tan gran dose de enerxía e de recursos que lle é permitida a seguridade de non sucumbir xamais ao dobre flaxelo da fame e da peste

son un deserto a onde non se chega nunca e do cal todo se ignora. Dixéronme que alí se garda en toda a súa pureza os nosos antigos costumes, e créoo: ouvín daquela cantos populares que daban a coñecer un pobo poeta. Cantos cheos de sensíbel tenrura, descoñecida entre nós. Ouvín os seus aires ¡que música máis en consonancia coa letra! e que máis ben dixese aos que saben sentir, de que lugares era orixinaria! Flotaba ao noso arredor como o rumoreo da tarde, xemía como o vento que pasa por un desfiladeiro; tiña toda a frescura daqueles cumios cubertos de neve, era misteriosamente sinxela, como os costumes das xentes que as habitaban. Que novos mundos se descubri-

ron ás miradas investigadoras que todo o observaban, mídeno todo e nada esquecen!... Aqueles días de loito serviron moito ao noso país: acostumárono a confiar menos na providencia, que sen ser menos xusta por iso, púxoas máis unha vez á beira do sepulcro.

En tan amargos días achábame eu na miña casa, onde se reuniran algúns amigos da familia, e falábase daquela dos temores que se abrigan de que unha nova desgraza viñese a facer maior a que estabamos a sufrir. Despois da fame, a peste a súa irmá xemelga, despois delas a emigración.

Sorpredeunos aquel día, cando máis enguedellados estabamos na

conversación, unha música estraña e nunca ouvida. Os sons saían dun instrumento máis descoñecido que a mesma música. Parecía unha frauta, mais os seus acentos eran máis apagados, non parecían modulados por un ser humano. Escoitamos todos; era aquilo un verdadeiro tesouro de inspiración. Notas arxentinas, caendo como perlas sobre un escudo de metal sonoro, vibraban, estendíanse, semellaban o vento a xemer entre as pólas, ondas que batían contra as rochas en solitario lugar, paxaros que cruzaban polo oculto dun bosque que non pisa pé humano. Música ideal, fresca, nova, que tomaba as súas imaxes da natureza, mais dunha natureza virxe e descoñecida para nós. Asomamos á xanela, porque os estraños sons viñan da rúa, mais a rúa estaba deserta; ollamos as xanelas das casas de enfrente, mais estaban abertos e baleiros os cuartos. Voltamos a escoitar e desta volta crimos que a música soaba dentro da nosa mesma casa: novas e inútiles investigacións case nos fixeron desistir do empeño de achar o misterioso modulador de tan sublimes cantos. Houbo un momento en que nos dixemos. -É forzoso saber de onde veñen tan harmoniosos sons!

E asomámonos á xanela. A rúa estaba deserta, só un neno farrapento, un aldeaniño de quen ninguén facía caso, acurrunchado ao pé da nosa porta, tendía a sucia man aos transeúntes. Non dicía unha palabra, parecía faltarlle a un tempo a vontade e a voz para demandar a esmola, no nome daquel que tanto ama as súas criaturas.

Non sei quen dixo: -Será ese neno?

Estas palabras chamaron ao meu corazón dunha maneira tal que me dixen: -Si, ese é!

Deixei a sala, baixei sorrindo e achegueime ao pobre neno, e tocándolle no ombro pregunteille. -Que fas aí?

O pobriño volveu a cabeza e fitoume cos seus grandes ollos. Xa mais esquecerei a expresión de estra-

ñeza e de ansiedade que se reflectiu na súa mirada. Apenas puido erguerse, e murmurou, mellor dito berrou algunhas palabras das cales só entendín, *pan, nai, Deus*. Santa Trindade en quen o desventurado puxera toda a súa esperanza.

Collino da man e subín con el, máis contento que se acabase de atopar un tesouro. Metino na cociña, fíxeno tomar algúns alimentos, e aquel pobre neno sentiu que a vida voltaba a animalo.

-De onde es? pregunteille.

-Da montaña, -respondeume.

-Quen te trouxo aquí, meu fillo?

-Ninguén! Morreu miña nai *que andaba a pedir*² e nós viñemos porque na aldea ninguén nos daba.

Díxome despois que tiña un irmán que menos idade ca el; desgrazados nenos, fillos da miseria, que amargamente mercan as vosas nais o pracer da maternidade!

-Que facías á porta?

-Nada!

-Non pedías?

-Non señora. Púxenme a asubiar como facía na montaña para que nos desen pan. Mais ninguén se achegou a min. Tiña fame e sono e non puiden seguir asubiando: non me daban nada... E os ollos daquel infeliz asolagáronse de bágoas. -Tiña medo, lembrábame de miña nai, proseguíu...

Eu non puiden resistir a tan sinxela expresión de dor, e chorei tamén. Aquelas palabras, triste queixa dun inocente e dun desamparado,

caeron sobre o meu corazón como pingas de lume.

Presenciei despois escenas conmovedoras, en que o sufrimento era tan grande que parecía que o corazón ía estourar en mil anacos, mais ese sufrimento só trouxo á miña alma o medo, nunca aquela doce simpatía, aquela santa compaixón e vaga tristeza que se apoderou da miña alma á vista daquel infeliz... Apenas se os farrapos cubrían as súas carnes queimadas pola intemperie,... mais dixeran mal as súas carnes, cando el na realidade non era máis que un esqueleto, cuberto con algo que o fixese menos repugnante á vista.

Cando entrei na sala, todas as olladas se dirixiron cara a min como a preguntar:

-Que é iso?

-Aquí está señores, dixeran daquela, o músico sublime a quen hai pouco desexaban coñecer.

E erguéronse e arrodeárono e fíxéronlle mil preguntas, e o que foi para el máis axeitado apresuráronse a deixar na súa manciña, algunhas moedas de cobre que poucas veces vira xuntas e outras de prata que non vira nunca. Foi para el a mellor colecta da súa vida; estou seguro que non volveu ter outra igual na vida.

Era preciso velo para saber os sentimentos que podía inspirar. A súa figura traía o riso aos labios a pesar da gran compaixón que a súa soa vista facía nacer nas nosas almas. Era pequeno, fraco, a cabeza máis desenvolvida do debido, a mirada intelixente, viva aínda que envurullada por un non se sabe que de precoz que afundira nas súas órbitas os grandes ollos negros que tanta expresión daban ao seu rostro. O nariz era fino e ben delineado, a boca grande, pálidos os labios, a cor indefiníbel. Mais

o que lle daba un verdadeiro aspecto salvaxe, -e non creas que exaxero eran os seus cabelos encrespados como as púas dun porco espiño. Pobre neno!

Vestido xa coa roupa que lle demos, e o que era mellor para el, repostado algún tanto o seu estómago, fíxémolo asubiar, cousa doada para o inocente, cando iso era o seu oficio. Daquela foi cando voltamos ouvir aquela música nunca ouvida que tanto nos sorprendera, aqueles sons docísimos que non criamos puidesen saír de semellantes labios. Que notas! Que ritornellos! Que vibracións! aseguro que non ouvín xamais cousa parecida. Os aires máis populares do noso país tiñan dobre encanto ouvíndollos a el. Os das súas montañas, eran melodías fresquísimas, que a un corazón sensíbel, levábano, atento, comprimido, anhelante, dun lado ao outro seguindo as ondulacións do canto.

Mais o que nos conmoveu fondamente, o que fixo sentir algo máis que a compaixón que inspiraba aquel pobre aldeaniño, foi, cando esquecendo todo, o sitio e a ocasión, crenndo acharse nas súas soidades, soñando con elas talvez, tivo un momento de inspiración e deixou ouvir as ignotas e melancólicas harmonías. Nada había nelas que lembrase outros motivos, era unha música nova, un verdadeiro tesouro de agarimo, de vaguidade, de tristeza. Así a deberan compor as súas primeiras melodías os primeiros músicos de todos os pobos! Que sinxeleza! Canta poesía naquelas notas soltadas ao acaso por aquel paxaro errante que unha vez fóra do niño, soña con el e deixa fuxir o seu queixume, a súa pregaría, o seu cántico de amor, para que o home non o esqueza xamais.

-Estas son cousas que eu fago! Respondeu sinxelamente aos que pasmados de ouvido, preguntábanlle quen lle aprendera todo aquilo. Así debeu de responder Zurbarán, cando era pastor aos que lle fixeron igual pregunta ao ver os seus debuxos.

E porén, estrañáronse da súa resposta, ollándose os uns aos outros, como quen pide permiso para crer nas palabras daquel neno, que descoñecía a gloria do xenio e a necesidade dos que queren pasar por tales. Eu pola miña banda non dubidei, era demasiado neno e demasiado salvaxe, para coñecer a vaidade. Ficaba porén unha dúbida na miña alma.

-Será un inspirado, díxenme, víronse tantos que empezaron deste xeito!

E para me asegurar separeime do seu carón e collendo unha guitarra inglesa que tiña ao lado preludei a fermosísima barcarola da Estranxeira. Naquel instrumento máis sonoro que a nosa guitarra, as notas parecían vibrar sobre a auga adquirindo así dobre flexión e por tanto maior harmonía e encanto. Ao escoitar as primeiras notas, o salvaxe rapaz estremeceuse como asombrado, buscando coa vista o que tocaba, e vendo que era eu púxose resoltamente cabo de min, sen que o detivese o receo do sitio e das xentes entre quen se achaba. Escoitando atento e con visíbel emoción, mirábame cos seus grandes ollos, e parecía dicirse algo a si mesmo, caéndolle as bágoas unha

a unha, ao longo das súas descarnadas meixelas.

Ah! Suspirei entón, este neno é un verdadeiro músico!¹ E para me convencer máis puxen sobre o sofá a guitarra e fixen aceno a todos para que o deixasen só.

Sáímos e el ficou na sala. Ben axiña vímolos ollar atentamente pero sen atreverse a pór sobre ela as súas mans, aquela caixa sonora onde acababan de resoar os conmovedores sons, despois feriu de golpe as cordas e lanzaron estas o seu longo queixume. Un movemento nervioso axitou os seus músculos, as bágoas saían dos seus ollos máis abundantes e cando a última onda sonora se apagou e ficou todo en silencio, voltou a ferir unha corda. Vibrou esta, un son longo e cadencioso deixouse ouvir, o salvaxe artista escoitou atentamente, e despois voltou a ferir outra corda e tornou a escoitar e así bastante tempo.

A miña proba era segura, para min aquel aldeán era un verdadeiro músico.

Houbo entre os circundantes quen falou de que semellante tesouro non debía perderse, que debía ficar na cidade e aprenderlle que sei eu cantas cousas máis!... O único que sei é que ao saír da miña casa xa se esqueceran.

Só nós lle dixemos:

-Virás xantar aquí todos os días.

E voltou, mais estou tentado a crer que non tanto na procura de alimento, como para ouvir aquelas estrañas melodías que tanto o encantaran. Porque entre todas nós, a min era a quen procuraba e prefería. Éme imposible lembrar agora as palabras e as súplicas con que me rogaba que tocase, nin a atención con que escoitaba, nin a fidelidade con que gardaba na súa memoria a música que lle faciamos ouvir; só lembro que téndolle preguntado nunha ocasión a quen quería máis de todas nós, respondeu sen vacilar que a min. Excusado será dicir o porqué da súa predilección.

Unha mañá veunos dicir, adeus!

Non sei que vaga tristeza se apoderou da miña alma, pois todo me dicía que era a última vez que o vía. Non dubidei un momento de que aquel xenio inculto, que arrebolado polas ondas, chegara unha vez ás ribeiras do mundo, se perdía para sempre, o día en que voltase ao seu mar, ás súas montañas, ao seu esquecemento eterno.

Queres saber a onde ía co seu irmán cativo, aquela alma poética, aquel artista vagabundo?

A apañar espigas, como Ruth, no campo do rico!... ■

¹ O Sr. D. Xoán Manuel Pintos, que merecía, polos seus grandes coñecementos, ser o autor, do noso descoñecido *Diccionario gallego*, confesábame, que xamais fixera maior acopio de voces que naquel tristísimo *ano da fame*. Se esta ocasión tivese sido aproveitada para coñecer o noso Folk-lore, seguramente que teríamos hoxe podido presentar á consideración de todos, un pasado poético, superior até ao dos mesmo pobos que pasan por poéticos por excelencia.

² Frase peculiar con que os mendigos das nosas catro provincias dan a entender que viven de esmola.

³ Non é este de quen falamos, o único músico, que puidera chamarse inculto, que produciu Galiza. En Santiago, cuxo cabido custeou unha cátedra de música, vive talvez a estas horas, mais de todos modos vivía cara a 1880, un rapaz como de catorce anos de idade, cuxa graza e sentimento para o canto e cuxo volume de voz era tal que chamaba grandemente a atención de cantos o ouvían. Por se vive aínda en dita cidade, direi que por aquel tempo tiña a súa cova na rúa dos Lagartos, e que daquela coidaba dos cabalos dos coches, na Tenencia. Os soldados dábanlle do seu rancho e os rapazotes da súa idade do pan que tiñan, para que cantase. Non se dirá que falta ao pobo o instinto da arte e que non gusta das súas dozuras. Lémbrense os principios de Gayarre, de Uetan, e no noso mesmo país os da Cepeda, e pénsese no que puidera chegar a ser o rapaz compostelán de quen falamos.

Aurora López e Andrés Pociña
Universidade de Granada

Para lermos axeitadamente a Rosalía no terceiro milenio

1. Que a poeta galega Rosalía de Castro (1837-1885) foi a máis preclara figura da poesía en lingua galega ata os nosos días, e, a carón da cubana Gertrudis Gómez de Avellanada e da estremeña Carolina Coronado, cima da poesía feminina do século XIX en lingua española, é cousa que xa ninguén discute. As incontábeis edicións que das súas obras poéticas fundamentais, tanto en galego (*Cantares gallegos*, 1863; *Follas novas*, 1880) como en castelán (*En las orillas del Sar*, 1884), ou das súas novelas, ou do conxunto da súa escrita, seguen a ver a luz un ano tras outro son testemuña incontestábel da pervivencia de Rosalía, con independencia do seu inmenso significado como representante exemplar e guieiro ideal de todo un pobo, a nación galega, dende o seu tempo até hoxe en día.

Rosalía segue interesando, aproximadamente un século e medio despois da xestación e publicación das súas obras. Segue a ser lida, e segue a engaiolar as mentes. No entanto esa lectura debe facerse á luz dos moitos avances que a investigación sobre ela experimentou nos últimos cincuenta anos. Nese tempo foise superando a famosa queixa, repetida unha e mil veces, de que non posuímos unha biografía fiable da escritora, debido por riba de todo á existencia de grandes lagoas de información, que se refiren entre outros aspectos á nenez de Rosalía, certos pormenores da súa mocidade, vicisitudes dos primeiros tempos de matrimonio, natureza e cronoloxía das múltiples e diferentes enfermidades que poboan a súa existencia, penurias económicas do seu lar. Moitas destas lagoas na información deron pé, por moitos anos, a teorías máis ou menos verosímiles, e máis ou menos importantes, que van dende os momentos en que se especulaba encol da data auténtica do nacemento de Rosalía, da identidade de seu pai, un crego, do número e do nome dos fillos e das fillas que tivo, etc. Non é preciso lembrar que son

moitos os aspectos que agora podemos coñecer con seguridade, sobre todo grazas á procura e descubrimento de documentos orixinais por parte dunha serie de fervorosos e fervorosas rosalianistas, cuxos nomes e títulos aparecen sempre en publicacións da nosa autoría sobre Rosalía de Castro, porque a honestidade na investigación sempre nos pareceu unha norma primordial e inescusábel; pero aquí só recordaremos tales

nomes en casos imprescindibles, por razóns de espazo.

Imos presentar e comentar somente unha pequena selección de datos novos, coñecidos nestes últimos anos, e que proceden da investigación que vimos facendo en colaboración dende hai máis de trinta anos, e, por suposto, tamén da realizada por outros colegas. De nosa colleita lembraremos, polo seu carácter xeral, os tres longos volumes bibliográficos

Casa museo de Rosalía de Castro

Rosalía de Castro. *Documentación biográfica y bibliografía crítica* (1837-1990)¹, a nosa edición crítica, a primeira e única até o presente, da súa *Poesía galega completa*², e de forma especial o noso libro *Rosalía de Castro. Estudios sobre a vida e a obra*³. Das achegas doutros salientaremos de momento, como esencial, a publicación dos dous primeiros volumes das *Cartas de Murguía*, editados por X. R. Barreiro, actual Presidente da Academia Galega, e X. L. Axeitos⁴, investigador e Académico: nelas atopamos, a miúdo por primeira vez, cantidade de datos sobre a vida de Rosalía e a súa familia, acontecementos privados, publicación das súas obras, opinións de personalidades contemporáneas, etc. As contribucións deste material deben obrigarnos a desmentir, a cambiar, a matizar, velas afirmacións sobre a vida e a persoa Rosalía, que axudarán para construírmos unha imaxe máis auténtica da muller e da escritora e para modificar en aspectos fundamentais a interpretación da súa escrita.

2. Con relación á sempre chea de interrogantes, problemática e controvertida nenez de Rosalía, contamos agora cun dato fundamental, descuberto hai só dez anos e aínda non suficientemente divulgado, que podemos resumir dicindo que en data de 17 de setembro de 1842, cando Rosalía era unha meniña de só cinco anos, vivía xa coa súa nai, dona Teresa de Castro y Abadía, na vila de Padrón.

Este precioso dato foi descuberto nun rexistro de poboación do Concello de Padrón, no ano 1996, por Manuel Pérez Grueiro, bibliotecario do Concello de Neda (A Coruña); alí aparece rexistrada como residente en Padrón unha unidade familiar composta por estas tres mulleres: Dª Teresa de Castro, a súa filla Rosalía de Castro (*sic*), e a criada María Martínez; indícase tamén que o estado civil de Dona Teresa é o de solteira, e que conta 36 anos de idade.

Daquela é obrigatorio corrixir o error tradicional de afirmar como verdade incontrovertíbel que a meniña, despois de ser bautizada no Hospital dos Reis Católicos de Santiago, naquel tempo hospicio da cidade compostelá, pasara ao coidado da familia do seu pai, criándose en Ortoño, até que anos despois, en data imprecisa, se fixera cargo dela a súa nai. Sabemos agora con absoluta seguridade e sen discusión posíbel que ós cinco anos vivía Rosalía xa coa súa nai, que probablemente nin sequera chegou a separarse da pequena; e coa mesma seguridade é falso que Dona Teresa non a recoñecera como filla e non a levara a vivir con ela até os dez, doce ou máis anos de idade, como decote se dicía e se escribía. Este error sobre a nenez de Rosalía, sobre a suposta covardía e dureza da súa nai (que contrastaba tanto co inmenso cariño que lle profesaba a poeta, posto de manifesto, por exemplo, no libriño poético *A mi madre*, publicado no 1863 con motivo do pasamento de dona

Teresa), e sobre supostos traumas infantís derivados da privación de pai e de nai durante a maior parte da infancia, son moeda corrente nas biografías sobre Rosalía, e mesmo en publicacións recentes, xa que logo moi posteriores ao importantísimo descubrimento de que falamos, cousa absolutamente inadmisíbel.

Deste modo, tocante á nenez de Rosalía segue vixente o serio problema de ser filla de solteira, e para colmo froito dunhas relacións cun crego, mais de ningunha maneira filla dunha nai inhumana, que por vergonza e covardía a abandonaría nos anos decisivos da nenez. Moi ao contrario: aos cinco anos vivía Rosalía coa súa nai, que a fai constar como filla auténtica no padrón do Concello de Padrón, e coa súa filla, aínda moi nova, muda dona Teresa a súa residencia a Santiago, quizais coa razón fundamental de que a nena poda recibir unha educación axeitada, moi superior á que naqueles tempos era normal nunha muller, mesmo de familia fidalga. Moitas afirmacións sobre o carácter de Rosalía e aspectos da súa escrita deben corrixirse á luz destes datos.

3. Até hai pouco, sabiamos da gran afición de Rosalía polo teatro, posta de manifesto por algunhas actuacións dramáticas súas, xa dende moi nova. En 1916, no seu *Discurso de ingreso en la Real Academia Española*, que versou sobre a nosa escritora, Augusto González Besada escribía (segundo a tradución de María Pilar García Negro): “Deron-lle unha educación moi superior á que se costumaba dar ás xovens do seu tempo, aínda ás de nobre estirpe e posición moi folgada, e ela, esta educación. permitiu-lle, en idade moi temperá, coñecer correctamente o francés, debuxar con facilidade, tocar o piano e a guitarra e cantar con afinación. É fama que aos quince anos fixo parte nunha función teatral, que, para fins benéficos, organizou a Sociedade “Liceo de Santiago”, e aos dezasete interpretou o pa-

La hija del mar, primeira novela en Castelán

pel de protagonista da *Rosmunda*, de Gil y Zárate, arrebatando ao público, que lle botou frores e pombas”⁵.

Ademais das dúas representacións aludidas, tiñamos moi ben documentada⁶ unha famosa actuación de Rosalía, no ano 1860, un ano e tres meses despois da voda con Manuel Murguía e cando Alejandra, a primeira filla da parella, tiña tan só sete meses de idade. Foi en Santiago, o 31 de xaneiro, actuando Rosalía no drama histórico *Antonio de Leiva*, de Juan de Ariza, representado a prol dos feridos en África. O xornal *La Joven Galicia* de Santiago, do día 5 de febreiro, relataba acontecemento deste xeito: “La autora de ‘La Hija del Mar’, la notable escritora gallega ha dado en la noche del martes una cumplida prueba de su talento artístico que el público ha sabido apreciar con repetidos aplausos, llamándola al final al foro a donde se le arrojaron palomas, coronas y le leyeron un bellissimo soneto del joven señor Paz y una composición del señor Seijas que fue unánimemente aplaudida. Leyéronse también una notable composición del señor Castro Pita, que se repartió impresa, y otra del señor Alonso”. Aínda podemos ver agora o *Programa* da representación (por exemplo, na Biblioteca da Fundación Penzol en Vigo).

Até o ano 2000, isto era canto se sabía sobre as actuacións teatrais de Rosalía. No entanto, nesa data, un estupendo descubrimento realizado pola investigadora María Victoria Álvarez⁷, deu á luz o dato importantísi-

mo de diversas actuacións de Rosalía, situadas en datas imprecisas, mais dentro do bienio 1855-1856: en E. H., comedia nun acto, adaptada a escena española por Mariano Pina; queda a dúbida se Rosalía fixo o papel de doña Casta ou o de Luisa; en ¡¡*Vaya un par!!*, comedia nun acto, adaptada do francés por Manuel García y González; a poeta desempeñou o papel de Luisa, único personaxe feminino da obra; en *Un par de alhajas*, comedia nun acto, de Enrique de Cisneros, deu vida ao personaxe da protagonista, doña Petra; en *Un domine como hay pocos*, comedia nun acto, adaptada por Juan del Peral; Rosalía fixo o papel de Julia de Mendoza; en *El preceptor y su mujer*, comedia en dous actos, adaptada do francés por Luis Olona; Rosalía interpretou o papel de Clara; en *La verdad en el espejo*, comedia en tres actos e en verso, de Antonio Hurtado; Rosalía encarnou a protagonista, doña Isabel de Velasco. Daquela, na actualidade, sen necesidade de supor nada nin facer arriscadas conxecturas, sabemos que Rosalía non só amaba o teatro, senón que subiu moitas veces ós escenarios cando era nova; sabemos, tamén, da estupenda acollida das súas interpretacións polo público.

Isto lévanos a unha conxectura de moito interese biográfico: segundo é sabido, no mes de abril de 1856 Rosalía marchaba para Madrid, onde ía vivir na casa da súa parente dona Josefa Carmen García Lugin y Castro, na rúa da Ballesta, número 13, baixo, perto do actual edificio da Telefónica. Algunhas veces pensárase que quizais Rosalía fora a Madrid coa intención de probar fortuna no teatro como actriz. Agora pensamos con maior razón que é moi posíbel. É certo que non era unha profesión axeitada para unha rapaza de boa familia, de casta fidalga para sermos precisos exactos; mais cómpre non esquecer que Rosalía foi sempre unha adiantada de fronte ás normas do seu tempo.

De todas as maneiras, malia non conservarmos obra teatral escrita por

Rosalía, a súa habelencia para a expresión en diálogo, tanto na obra en verso como en prosa, cadra moi ben nunha escritora que, como sabemos agora con toda seguridade, amaba profundamente o teatro, e a miúdo subiu aos escenarios como intérprete.

4. Tocante á formación cultural de Rosalía de Castro, resulta claro que é asunto de enorme transcendencia, sobre todo dende que, xa ao pouco do seu pasamento en 1885, comezou a desfigurarse a súa imaxe auténtica, que sempre resultou politicamente perigosa, para convertela na “santiña”, na cantora inspirada das belezaas de Galicia, na mulleriña puro sentimento e pouca formación, que escribía insuperábeis poemas só por pura intuición e inspiración divina, etc. Belezas deste teor escribíronse en moitas biografías e ensaios sobre Rosalía; o peor e que aínda seguen escribíndose, mesmo en publicacións de data moi recente.

No ano 1959, aparece en Lugo un libriño, *Contribución ao estudo das fontes literarias de Rosalía*, que era o Discurso de ingreso na Real Academia Galega, lido o día 17 de maio de 1958, por don Ricardo Carballo Calero⁸, o meirande investigador de Rosalía de todos os tempos. O insigne profesor estuda e rastrea na escrita da nosa poeta a pegada das súas lecturas destes autores: Espronceda, Aguirre, Murguía, Trueba, Camoens, Heine, Bécquer, Campoamor, Selgas, Hoffmann, Ros de Olano, Byron, Lérmonov, Poe, George Sand, Díaz Corbelle, Ferrán, Ruiz Aguilera, e aínda algúns máis. Daquela, despois do documentadísimo Discurso de Carballo Calero e despois da súa publicación, ninguén que tivese, ou que teña, un chisco de sentidiño podía ou pode seguir falando da incultura de Rosalía.

Xa naquelas datas sostiña Carballo Calero, moito antes de ser achado o documento sobre a nenez de Rosalía que antes comentamos: “Hai un intre en que dona María Tereixa da Cruz de Castro e Abadía asume púbri-

Dende sempre sabemos que o máis culto dos tres grandes poetas do Rexurdimento da literatura galega, Eduardo Pondal, tiña verdadeira devoción pola persoa e pola obra de Rosalía

Rosalía segue a ser un punto de referencia central da nosa cultura

ca e valerosamente os seus deberes de nai, e Rosalía reside en Santiago. Bouza Brey cree que denantes de 1852 debéu de comenar a recibir educación en Compostela, e sospeita que durante a súa estancia nisa cidade poido frecuentar as aulas da Sociedade Económica de Amigos del País, que sustentaba, con moitas outras, cadeiras de música e deseño. En 1853 Rosalía sabía tanxer a guitarra, segundo a testemoia de Murguía, e amosaba grande interés pola música. Sabemos tamén que deseñaba, afeición que transmitiu aos seus fillos Aleixandra e Ovidio. Rosalía frecuenta o Liceo de San Agustín, onde se relaciona con Aurelio Aguirre, Eduardo Pondal, Luis Rodríguez Seoane, e, segundo iste derradeiro, co propio Manuel Murguía [...]. Se é verdade que escribía versos dende os oito ou os once anos, é natural que continuara escribindoos ininterrompidamente⁹.

Daquela non a menor dúbida sobre a gran cultura de Rosalía, semellante á dos escritores-homes do seu tempo e, dende logo, moito máis grande do que era normal nunha muller do século XIX. Isto que estamos a dicir xa se sabía a mediados do século XX, e que algunha xente persista en escribir que Rosalía era unha po-

bre aldeá de escasas letras, mais de inmensa inspiración, produce vergoña e rabia.

Agora dispomos, ademais do testemuño principal sobre a súa cultura que é o conxunto da súa escrita, de moitos datos que amosan o respecto que espertaban nos tempos de Rosalía as súas obras, a súa cultura, a súa autoridade literaria. Proceden en boa parte das *Cartas a Murguía* de que falamos antes, sobre todo do volume II, que comprende as cartas correspondentes aos anos 1868 a 1885.

Dende sempre sabemos que o máis culto dos tres grandes poetas do Rexurdimento da literatura galega, Eduardo Pondal, tiña verdadeira devoción pola persoa e pola obra de Rosalía. En *Cartas a Murguía* atopamos varias dirixidas por Pondal a Rosalía e ao seu home nas que o bardo bergantiñán confesa o respecto e admiración que sente pola autoridade literaria de Rosalía. Recordaremos só dúas mostras:

Carta do 31 de marzo de 1864 (Pondal a Rosalía): “Por lo demás, mucho deseo que U. siga buena, curada completamente de sus antiguos males, para que U. pueda ser feliz y dedicarse a trabajar en nuevas pro-

ducciones; pues por lo que a mí toca (y mi juicio valdrá poco), doy a U. el primer lugar entre los jóvenes gallegos que se dedican a la literatura y también entre la mayor parte de los hombres que en nuestro país se dedican a ella. Si está pues buena, y no le hace daño, trabaje, y denos a leer buenas cosas”¹⁰

Carta do 18 de maio de 1884, pouco despois de publicarse *En las orillas del Sar* (Pondal a Rosalía): “Mi muy estimada y distinguida amiga: ávidamente, y con un placer indecible, he leído las estrofas de su última colección poética, *En las orillas del Sar*. / Excuso decir a V. que todas, todas, me parecieron muy bellas; y aun cuando sus brillantes trabajos anteriores no vinieran en su abono, el que ahora nos presenta, bastaría por sí solo a manifestarla, no como poetisa, sino como poeta insigne. / Da a V., pues, su mas cumplida enhorabuena y las más expresivas gracias por su fina atención este su sincero amigo”¹¹.

Desta consideración tan devota de Pondal, pasamos á expresada por dúas mulleres moi significativas no panorama cultural español do século XIX. A primeira delas é nada menos que Pilar Sinués de Marco (1835-1893), escritora que ten o mérito, relevante sobre todo para o seu tempo, de dirixir a famosa revista *El Ángel del Hogar*, publicada en Madrid. Véxase con canto interese pide a Murguía que interceda ante Rosalía para que lle mande unha colaboración para a súa revista, en carta do 18 de marzo de 1866: “Terminado ya este asunto, quiero pedir a U. el favor de que me envíe alguna cosa para *El Angel*, y será doblada la merced si la acompaña alguna otra de su apreciable Sra., cuyo talento he admirado siempre que he visto alguno de sus libros y tiernas poesías: suplico a U. ofrezca mi consideración y amistad e interponga sus buenos oficios para que favorezca alguna vez mi pobre semanario, que enviaré a Ustedes”¹².

A outra muller importante á que aludimos é Emilia Serrano, Baronesa

de Wilson (1845-1922), escritora e unha das mulleres máis destacadas do seu tempo no eido cultural e político. Nunha carta a Murguía do 20 de marzo de 1867, loaba deste xeito os *Cantares gallegos* de Rosalía: "He tenido ocasión de leer algunas entregas de su notable Historia de Galicia y también en Lugo, tuve un gran placer en leer los cantares gallegos de su esposa, en los cuales y en particular en su introducción, hay mucho amor a su país y nobles y elevados pensamientos"¹³.

Poderíamos seguir moito tempo amosando casos de escritores e homes famosos na vida cultural galega e española do século XIX que gaban a Rosalía como muller esencial na literatura e na cultura daquel tempo. Non temos o espazo preciso, mais lembraremos dúas testemuñas ignoradas ata agora, que corresponden aos cultos pais de dúas figuras primordiais da literatura española, Ramón del Valle-Inclán e Antonio Machado.

Entre xuño e xullo de 1867 aparece en Lugo a mellor das novelas de Rosalía, *El caballero de las botas azules*, na que a escritora brilla como excelente coñecedora e crítica da sociedade española non galega e do Madrid do seu tempo. Aa novela supuxo un avance moi importante da narrativa española do século XIX, e agora, cada vez máis, acadada eloxios nos estudos de historia da literatura, malia que segue a ser unha obra de lectura non sempre comprendida. Por eso, resulta moi sorprendente a loanza que lle tributa, medio ano despois de publicada, Ramón del Valle Bermúdez, o pai de Valle-Inclán, nunha carta a Murguía do 24 de xaneiro de 1868; nela, con moito tino, supón que a novela vai resultar polémica: "Mi muy querido amigo: al acabar de leer ayer noche la interesante novela *El caballero de las botas azules*, que no había tenido el gusto de ver antes porque sepultado en este destierro he ignorado mucho tiempo esa publicación, había formado el propósito de escribir a U. hoy, [...] tenga la bondad de felicitar a su Sra. por el excelente libro que aca-

Pondal escribindo a última estrofa dos Eoas. Sinala a revista na que sae a foto a curiosidade de que este autor escribía de pé as súas composicións poéticas

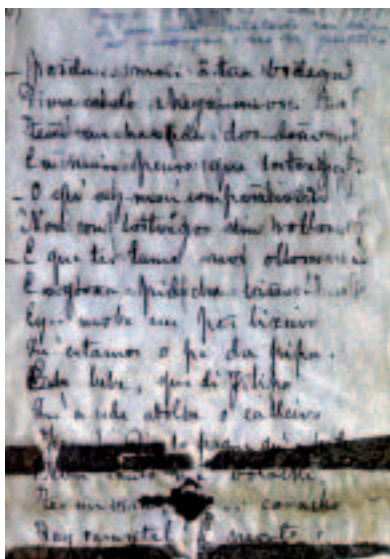
ba de publicar. Ignoro cual pueda ser la acogida que halle en el público y cual fuese el juicio que de él hubiesen hecho los críticos, lo que importa muy poco tratándose de expresar la impresión que he sentido al leerlo, en lo que por lo demás no hubieran influido aquellas circunstancias ni poco ni mucho; pero creo que si no me ciega el afecto o no soy muy negado, ese libro tiene que alcanzar un éxito extraordinario"¹⁴.

Doutra parte, no volume II das *Cartas a Murguía* temos estupendas mostras da gran amizade epistolar que manteñen Manuel Murguía e Antonio Machado Álvarez, pai do famoso poeta homónimo. Desas cartas lembraremos só unha, do 20 de abril de 1881, escrita en Sevilla, que reflicte a súa crítica positiva do meirande libro poético de Rosalía, *Follas novas*, aos poucos meses de ser publicado: "Recibí a su tiempo su larga y afectuosa e instructiva carta y bastante después el magnífico libro *Follas novas* que hice anunciar repetidas veces en la Enciclopedia y que trasladé a un distinguido literato amigo mío para que hiciese un extenso juicio de ella, siendo esta la hora en que ni ha hecho el juicio ni fuera devuelto el libro. Dé U. en mi nombre un millón de gracias a su Sra. y pídale un millón de perdones por mi falta de energía de no haber arrancado el libro de mi amigo y haber hecho yo su crítica, aunque fuera más desautorizada"¹⁵.

Rematamos este aspecto, anque pagaría a pena falar moito máis del,

pois non debe aturarse tantas inexactitudes e parvadas que seguen a dicirse con relación á cultura de Rosalía. A este propósito, preguntamos aos que dúbidan dela e, cousa aínda peor, atrévense a dicilo por escrito: ¿que figura literaria "inculta", do século XIX, colabora, ou é obxecto de recensións eloxiosas, xa en vida, en tantas revistas literarias e culturais como o foi Rosalía? Velaí senón a lista cronolóxica das revistas nas que publicou, ou que faloron dela e da súa obra: *La Discusión* (Madrid), *El Museo Universal* (Madrid), *La Iberia* (Madrid), *Galicia* (Madrid), *El Contemporáneo* (Madrid), *El Avisador. Diario independiente* (A Coruña), *La Soberanía Nacional* (Madrid), *El Angel del Hogar* (Madrid), *Revista de España* (Madrid), *Lo Gay Saber* (Barcelona), *El Correo de Galicia* (editado en Ourense), *Revista Galaica* (O Ferrol), *El Heraldo Gallego* (Ourense), *La Renaixensa* (Barcelona), *La Ilustración Gallega y Asturiana* (Madrid), *Revista de Galicia* (Santiago), *Faro de Vigo* (Vigo), *Gaceta de Madrid* (Madrid), *Gaceta de Galicia* (Santiago), *La Ilustración Catalana* (Barcelona), *La Voz de Galicia* (Montevideo), *Los Lunes del Imparcial* (Madrid), *La Nación Española* (Buenos Aires), *Época* (Madrid), *El Porvenir. Diario democrático-progresista* (Madrid), e, por último, a revista italiana *La Rassegna Nazionale* (Firenze), que publicou o 1 de xullo de 1885 unha noticia moi gabanciosa de *En las orillas del Sar*, que chegou á casa de Rosalía, en Padrón, o mesmo día do seu pasamento, segundo relata Manuel Murguía.

5. No ano 1985 celebrouse o Centenario da morte de Rosalía cunha serie de homenaxes, entre os que brillou de modo especial o "Congreso Internacional sobre Rosalía de Castro e o seu tempo", tido os días 15 a 20 de xullo en Santiago de Compostela e outras cidades galegas; as *Actas de Congreso*, publicadas en tres volumes, quedan como testemuño imperecedoiro da importancia daquel acontecemento, e como xoia da bibliografía

Manuscrito de poemas de Rosalía

rosaliana. É por aqueles tempos cando estudiosos, mais sobre todo estudiosas, do mundo enteiro comezan a insistir na reivindicación do feminismo de Rosalía, moi presente na súa obra, cousa que agora, vinte anos despois, xa conta con moitos estudos serios e profundos. Falta aínda, en cambio, unha revisión máis ampla e axeitada do papel de Rosalía como propulsora de ideas nacionalistas. Digamos algo a este respecto.

Xa dende a publicación de *Cantares gallegos*, en 1863, Rosalía comezou a ser obxecto de unha mitificación e unha deformación moitas veces recordadas, porque ela resultaba politicamente “perigosa”. Nós tivemos a fortuna de que nos fose confiada a edición crítica, realmente a primeira edición crítica, de toda a poesía galega de Rosalía, que foi publicada en dous volumes por Edicións Sotelo Blanco, en 1992 e 2004. Pois ben, *Cantares gallegos* sae en Vigo, en 1863, mais o cantar 15, “Adios, ríos; adios, fontes”, aparecera dous anos antes en Madrid, na revista *El Museo Universal*, onde levaba por título “¡Adios qu’eu voume!”. No poema, o eu-poético que lamenta que ten que abandonar Galiza, na edición de 1863 di:

Mais son probe e ¡mal pecado!
A miña terra n’é miña,
Qu’astra lle dán de prestado
A veira por que camiña
Ô que naceu desdichado.

No entanto, no texto publicado en *El Museo Universal*, a queixa era moito máis dura, pois a continua-

Xa dende a publicación de *Cantares gallegos*, en 1863, Rosalía comezou a ser obxecto de unha mitificación e unha deformación moitas veces recordadas, resultaba politicamente “perigosa”

ción desta estrofa ía outra que resultaba absolutamente crítica da situación social do pobo galego. Dicía así:

Por xiadas, por calores
Desde qu’amañece ó día
Dou á terra os meus sudores,
Mais canto esa terra cria
Todo... todo é dos señores.

Sirva como exemplo e testemuño da moita e profunda denuncia social que hai non só en *Follas novas* e *En las orillas del Sar*, mais tamén en *Cantares gallegos*, que, non obstante, acostuma presentarse como un libro meramente folclórico. En tan supostamente folclórico libro atópase a declaración nacionalista máis grande e máis sentida que se escribiu nas poesía galega do século XIX:

Probe Galicia, non debes
Chamarte nunca española,
Qu’España de ti s’olvida
Cando eres ¡ay! tan hermosa.
Cal si na infamia naceras,
Torpe, de ti s’avergonza,
Y á nay qu’un fillo despreza
Nay sin corazón se noma...

Veñamos agora aos nosos días. Ollando cara a un pasado non moi remoto, as bases do nacionalismo galego atópanse, entre outros escritores e ideólogos, en dúas figuras de principios rexionalistas, dun lado Manuel Martínez Murguía, doutro Alfredo Brañas, autor do libro *El regionalismo*, Barcelona, 1889. Pois ben, dende a perspectiva política actual, a figura de Murguía é admirada, defendida e reivindicada polas forzas progresistas, e de modo salientable polo BNG, mentres que a figura de Brañas parece a veces terse convertido en “propiedade” da dereita máis cavernícola, sobre todo do PP. Por contra, resulta curioso comprobar de que maneira lóxica e natural tanto Murguía como Brañas senten un fondo respecto e admiración pola obra de Rosalía, pois ven nela un vehículo das ideas rexionalistas que, cada un á súa maneira, defenden e propugnan. Agora, despois da publicación das *Cartas de Murguía* e outros documentos, teremos que estudar de novo de que maneira Mur-

guía influíu en aspectos da obra da súa dona, porque sabía dende sempre que por medio dela podían espallarse de modo moi axeitado aquelas ideas rexionalistas, defensoras dunha patria galega propia, que compartían e defendían Rosalía e Murguía ■

- ¹ A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza Conde de Fenosa, 1991-1993.
- ² Rosalía de Castro, *Poesía galega completa I Cantares gallegos*, Edición de Andrés Pociña e Aurora López, Santiago, Sotelo Blanco, 1992; *Poesía galega completa II Follas novas, Poemas soltos, traducións*, Santiago, Sotelo Blanco, 2004.
- ³ Santiago, Edicións Laivento, 2000. Datos novos ten a versión española, publicada pola mesma editorial en 2004.
- ⁴ *Cartas a Murguía I*, Edición, introducción e notas Xosé Ramón Barreiro Fernández e Xosé Luís Axeitos, A Coruña, Fundación Barrié, 2003; *Cartas a Murguía II*, Ed., intr. e notas X. R. B. F. e X. L. A., A Coruña, Fundación Barrié, 2005.
- ⁵ Texto galego segundo a edición de Mª Pilar García Negro, Vigo, Promocións Culturais Galegas, 2004, p. 41; o orixinal é: A. González Besada, *Discursos leídos ante la Real Academia Española en la recepción pública del Excmo. Sr. D. Augusto González Besada el día 7 de mayo de 1916*, Madrid, Impr. Clásica Española, 1916, p. 36.
- ⁶ Vede o noso Rosalía de Castro. *Estudios sobre a vida e a obra*, cit., pp. 36-37, onde comentamos a abundante documentación existente sobre esta representación.
- ⁷ Mª V. Álvarez Ruiz de Ojeda, “Rosalía de Castro, actriz: noticias e documentos”, *Rev. de Estudios Rosalianos I* (2000), pp. 11-43.
- ⁸ R. Carballo Calero, *Contribución ao estudo das fontes literarias de Rosalía*, Lugo, Ediciones Celta, 1959.
- ⁹ R. Carballo Calero, *Op. cit.*, pp. 23-24.
- ¹⁰ *Cartas a Murguía*, cit., vol. I, pp. 231-232.
- ¹¹ R. Carballo Calero, “Referencias a Rosalía en cartas de sus contemporáneos”, *Cuadernos de Estudios Gallegos* 18 (1963), pp.303-313.
- ¹² *Cartas a Murguía*, I, p. 363.
- ¹³ *Cartas a Murguía*, I, p. 493.
- ¹⁴ *Cartas a Murguía*, II, p. 18.
- ¹⁵ *Cartas a Murguía*, II, pp. 389-390.

Francisco Rodríguez Sánchez

Rosalía, matrimonio e opción afectivo-sexual

Manuel Murguía, ao contrario que Rosalía, tivo unha longa vida, adentrándose 23 anos no século XX. O prolífico historiador, ensaísta e arquivista, conviviu en matrimonio cunha muller de “enérgico carácter”, segundo el (*Rosalía de Castro*, en *Los Precursores*, 1885). Perseguida pola desgraza, camiñou sobre “el abismo de sus propios pensamientos” (*ibidem*). O esposo non poupou clareza en termos abstractos, recoñecendo os poucos días de felicidade dos que a súa muller desfrutou en vida, os contratemplos e golpes de maltrato que padeceu. Nun momento histórico no que as mulleres debían ser “sin hechos ni biografía”, admitía que Rosalía era unha alma feminina “atormentada”, tormento que, tratándose dunha muller, sempre resultaba maior por incomunicábel socialmente. As mulleres de grandes dotes intelectuais, como era a súa esposa, tiñan que aceptar unha “muerte gloriosa (...) el día que entran en el hogar conyugal para ser égida” (*ibidem*)

Murguía aludiu ao mar de contradicións que perseguiron a Rosalía, especialmente após 1877. Nós podemos constatar que, a partir desa data sobre todo, hai fenómenos políticos e económicos, sucesos familiares que contribúen a que a sensación rosaliana sexa de maior derrota e desesperanza. Estamos no réxime da Restauración, previo fracaso do sexenio revolucionario. Entre moitos desencantos, Rosalía ve como se esvae a posibilidade dun Estado Español plurinacional. O seu corazón é atravesado pola dor derivada da morte en accidente do seu fillo Honorato Alejandro, antes de cumprir os dous anos. As dificultades económicas para facer fronte ás necesidades familiares abren o umbral da pobreza sen requilorios. Murguía afástase por máis tempo do fogar. Malia o seu silencio e recolleto, padece ataques de menosprezo como muller e escritora. Sente o deterioro físico progresivo e irreversible: a súa última filla, Valentina, nace morta, pasados

A morte de Rosalía (cadro da súa casa-museo)

a penas tres meses do accidente mortal de Honorato. Murguía recoñece que as adversidades acabaron por dobregar “alma tan enérgica y apasionada” (*ibidem*). Desafortunadamente non escribiu o libro que Rosalía merecía, malia ser consciente de que os escritos entusiastas a ela referidos descoñecían o que fora a súa alma. Así o afirmaba á altura de 1917 (*De la importante influencia que en su tiempo tuvo en Galicia la obra literaria de Rosalía de Castro*, en *La Temporada en Mondariz*, 22 de xullo 1917).

Xa que logo, Murguía era consciente da dignidade persoal, da poderosa capacidade intelectual, da bondade e enerxía da muller con quen casara. Asemade subliñou a disposición rosaliana a recoñecer a Galiza como “la única patria y la patria de sus hijos” (*Los Precursores*). Para Rosalía a única saída non convencional estaba na profesión de escritora, tendo en conta a súa capacidade poética. Murguía é reiterativo indicando o

desencanto sentimental sufrido por Rosalía na mocidade. Alude ao seu desamparo nun Madrid no que non vía horizontes. O seu status socio-económico, a falta de contactos adecuados, o seu carácter nada proclive ao disimulo e á notoriedade, coutaba as súas ansias de intervir socialmente. O coñecemento persoal mutuo acabou en matrimonio, xa encinta Rosalía. Como lembraba Augusto González Besada (*Rosalía Castro. Notas biográficas*, 1916), a parella estaba tan sobrada de capacidades intelectuais como escasa de recursos. Nestas circunstancias, ela estaba abocada a unha especie de ansiedade autorial: tiña dificultades para publicar e sempre por intercesión do marido; era proclive a indagar ou desvendar o que había de estraño ou anormal na realidade, actitude que era fonte de conflito, a comezar pola súa adhesión patriótica a un país, a un pobo, desprezado. Proclive a expresarse con intencionalidade na escrita, como in-

Rosalía conxugou sempre o abismo do seu pensamento, o desacougo e a dor propias cunha grande capacidade de identificación e comunión coas dores e os sufrimentos colectivos

Manifestación contra a escolas laicas en Santiago a principios de século. A atmosfera de fundamentalismo relixioso afogar á creatividade aínda durante décadas logo da morte de Rosalía

tervención pública rexeneradora, estaba á vez premida polo coidado e as necesidades dunha familia numerosa, nada menos que seis fillos a alimentar e educar. Independente no seu criterio, era sensíbel ao dardo maledicente e á ameaza social, cando evidenciaban inxustiza e hostilidade contra a dignidade de Galiza e a capacidade de pensamento libre da muller. Consecuentemente, a comunicación de Rosalía con Murguía producíase no campo das ideas, no activismo das urxencias a prol da rexeneración do país e da restauración da súa lingua e literatura, papel no que ela tiña un valor relevante e insubstituíbel. Nesta función sempre contou co amparo intelectual e o respecto do marido, que admiraba a súa capacidade e talento artísticos. En Madrid, lonxe da patria, ela con sensación de desterro e sen perspectivas, coñecéranse, seguramente tendo noticias un da outra previamente. Rosalía non era precisamente unha moza vulgar no Santiago da década dos 50. Actriz, recitadora e cantante, de comportamento aberto e sen prexuízos, incluíndo a amizade con mozos, non pasaba inadvertida nos círculos democráticos ou conservadores santiagueses. Rodríguez Seoane, Aurelio

Aguirre, Eduardo Pondal, entre outros, partillaban con ela actividades e amizade.

O inconveniente para Rosalía, como muller que non quería limitarse a “ocupaciones propias de su sexo”, tal e como o padrón e a documentación pública aludían ás mulleres casadas, non desapareceron pola comunión espiritual e a axuda social de Murguía. As limitacións e inconvenientes proviñan dun sistema instaurado socialmente e de grande peso obxectivo. A comezar polo feito de que, actuando Murguía como mascarón de proa perante as casas editoriais para lograr a publicación da obra da súa muller, alimentaba a opinión de que era el quen a inspiraba e mesmo quen a escribía. Convertíase así Rosalía no seu produto, opinión que foi mesmo debidamente contestada, con ironía punzante, por ela (“Las Literatas”, *Almanaque de Soto Freire* para 1866). En efecto, amigos do matrimonio, vinculadas ao mundo editorial, deron a luz as súas obras, inicialmente en ámbitos democráticos e progresistas especialmente: J. Compañel, *La Crónica de Ambos Mundos*, *El Museo Universal*, *Diario de La Coruña*, Soto Freire, *La Propaganda Literaria* de Alejandro Chao... Obrigados a unha convivencia familiar irregular por mos dos avatares

políticos e das dificultades económicas, esta irregularidade agudizouse sobre todo coa Restauración, desde 1875, o que coincide coa visión máis problemática do mundo e coa angustia e o desacougo máis punzante en Rosalía. Os fillos sempre estiveron a cargo dela, contando sempre ao seu carón con familiares maternos e criadas da súa confianza.

Poren, xa a partir de 1871, Rosalía detecta maiores dificultades para abrirse paso no mundo editorial, xusto no momento no que non hai censura. Lémbrese que *Follas Novas* tarda case 10 anos en ver a luz unha vez xestada, por certo, gran parte dela no desterro de Simancas, e non resulta o éxito que tiña significado *Cantares Gallegos*, cando menos nas minorías cultas e na emigración americana. Hai aquí un punto de inflexión en relación á súa participación activa na creación dunha literatura nacional en lingua galega: a célebre deserción da que tanto se ten falado e que, sen lugar a dúbidas, foi provocada pola hostilidade externa, como moi ben recoñece Murguía tamén nos dous textos xa citados. Os libros que seguen a *Follas Novas*, *El Primer Loco* (1881) e *En las Orillas del Sar* (1884), expresan a derrota, a súa posición actitudinal, a dignidade, o recollemento social, sen renunciar a un patriotismo aceirado. Son tamén intentos de procurar ingresos nun mercado en lingua española, que tampouco lle foi nunca favorábel. Rosalía deixa de escribir prólogos en prosa para xustificar ou explicar os seus libros de poemas, porque xa non hai nada que explicar nen que xustificar. Só existe a convicción de deixar constancia dunha experiencia histórica e psico-social.

Rosalía conxugou sempre o abismo do seu pensamento, o desacougo e a dor propias cunha grande capacidade de identificación e comunión coas dores e os sufrimentos colectivos. Así se converteu nunha especie de hipótese do pobo galego como pobo negado, das súas clases populares,

Virginia Woolf

como desprezadas, das mulleres como marxinas, do anormal no terreo afectivo-sexual, do non oficial e postergado no terreo cultural e lingüístico. As circunstancias tiveron unha grande importancia na evolución de Rosalía e nas posibilidades de desenvolvemento das súas capacidades, como sen dúbida o tiveron na posibilidade dunha vida libre e feliz para moitos sectores do xénero humano. Falámos de que nela cobra moita importancia a explicación-revelación do estraño. Non se calibrou aínda debidamente o feito de que toda a súa obra está tinxida polo afán de indagación e revelación desde o pasmo perante o estraño, o ignorado, o inexplicábel, o tabú, o presentido pero non exteriorizado nen concretado. Neste aspecto falta aínda moito por clarificar. Rosalía revela con símbolos, exposición de situacións chocantes, angustias, conflitos da conciencia e externos, entre outros, o que poderíamos denominar unha terceira opción afectiva e sexual, a que non se reduce ao binomio home/muller heterosexual. Curiosamente é na década dos 60 do século XIX cando algúns intelectuais alemáns, sen dúbida para salvar os homosexuais da persecución e do pecado, chegaron a falar dun terceiro sexo. Rosalía, concretamente en *El Caballero de las Botas Azules*, representa a Musa, a inspiradora do novo mundo, nun ser andrógino, un terceiro sexo. Ao longo da novela asistiremos precisamente a leccións de tolerancia e apertura no terreo dos

afectos, con claras insinuacións homo-eróticas entre personaxes masculinos e con potente crítica do significado dos estereotipos heterosexuais para as mulleres burguesas. Moitos misterios, moito do inefábel presente en poemas de *Follas Novas* ou *En las Orillas del Sar* está vinculado á angustia que provoca o desexo que non se asume socialmente. O amor que non se atreve a dicir o seu nome está literalmente aludido por Rosalía en "Santa Escolástica", o primoroso e potente poema claramente biográfico de *En las Orillas del Sar*: a expresión apaixonada dun amor en chave homofílica, enlevo perante a fermosura dunha santa e insinuante significado simbólico de querubíns e serafíns na imaxinaría católica. Un seu amigo e admirador, Alfredo Vicenti, na crítica a *El Primer Loco (La Ilustración Gallega y Asturiana*, número 14, 18 de maio de 1881) fala ás claras de que o protagonista é un personaxe travestido: un corpo de home que esconde alma de muller. O inefábel en Rosalía pode concretarse a través do traballo de aproximación e de esforzo desvendador representado pola súa escrita literaria.

Cantas mulleres foron capaces, como ela, de revelar os paradoxos, as contradicións e o desacougo que, a nivel persoal e colectivo, padecía a humanidade? Cantas, naquel contexto histórico, o fixeron e, en particular do seu status económico, da súa procedencia social e dentro dun matrimonio con múltiples fillos e necesi-

dades? Cantas desde unha perspectiva ideolóxica similar? Cantas escritoras padeceron os abismos da incompreensión pública e de ameaza social até tal extremo? Cantas chegaron, pese a ser tan mostrativa dun drama vivido persoalmente, a seren tan simbólicas dunha nación?. Desde logo nen Pardo Bazán no século XIX nen Virginia Woolf no XX poden comparárselle. A primeira non tiña o seu status económico-social e estaba integrada na Restauración. A segunda é doutro tempo histórico moi posterior, e polas súas posicións psíquicas e sociais máis individualista. Posiblemente si teñan puntos de contacto Rosalía e Virginia por unha certa tendencia á autodestrución, mesmo ao suicidio, e o que xa denominamos ansiedade autorial.

A biografía rosaliana vaise debuxando devagar, saíndo das brétemas da normatividade falsificadora, para pasar a exteriorizar o conflito e a estrañeza, o pasmo polo non asumido nen permitido. O desacougo polo desexado e non logrado. Estamos inmersos nunha fase crítica de longo percurso. Temos de lograr máis coñecementos biográficos externos aínda ocultos e censurados. Temos que seguir indagando na súa obra literaria. O pobre Murguía, á altura de 1862, no seu *Diccionario de Escritores Gallegos*, referíase sintomaticamente á escritora Rosalía como "madre y esposa amante, como fue hija cariñosa". Xa entón pretendía agachar o que el mesmo sabía e estaba a cada paso máis actuante na obra literaria da súa muller: os abismos do seu pensamento. Non mentía Murguía. Só ocultaba unha parte substancial da verdade. Nos derradeiros anos da súa vida, recorreu a facelo en grao máis considerábel: había que lograr recoñecemento e integración para Rosalía. Subliñando os aspectos máis problemáticos e heterodoxos non o lograría, para alén de descubrir os segredos máis dolorosos que o afectaban ou recoñecer a existencia de abismos para el inefábeis... ■

Sombra do meu asombro

O QUE VÍAS NO ESPELLO

Daquelas que cantan as pombas e as frores ...
Rosalía

Ouh rosa, Rosalía, ao outro lado, un nome orballando palabras na ferverza das horas para dicir o abraio do que vías no espello: Estadea de escravas, toda a noite no rostro, todo o mundo nas costas, collidas na arañeira de paixóns e velenos no amor que inventaron.

Oh rosa, Rosalía, a ser alén dos mortos por fin dona de ti, do lume das avoas e das nais e das fillas por séculos infindos. Por séculos e séculos de mulleres sen nome, e tamén sen palabra, que verteron carraxe no teu cuspe e un berro no teu berro acedísimo.

Oh rosa, Rosalía, que o lume das avoas e das nais e das fillas, o que xa está contigo, sexa sempre connosco, desbote a negra sombra, asombre a noite negra da xeira desigual, do pago desigual, da vontade cativa.

E que voen as pombas e que murchen as flores: Somos donas de nós para sermos mulleres.

VELAÍ A MULLER

*Mais ve que o meu corazón
é unha rosa de cen follas.*
Rosalía

Velaí a muller que baila soa no cavorco da noite: Verte entre os pés a rosa de cen follas como unha chuva maina desfollada, e ondas dun mar de cinsa van e veñen nas praias da cintura. Velaí a muller que canta soa nos oídos do vento: A gorxa ensanguentada e o alarido, o salmo e o murmurio e o salouco, o eco e o silencio, o tanxer dunha cítara sen cordas.

Velaí a muller que vai ao porto e chama polos barcos: Veñen coa proa rota no horizonte, chegan coa treboada nas enxarcias, ela sempre vivía e pon velas de soños polos mastros.

Velaí a muller que está parindo un país coa palabra:

Nai en verbo de amor a encherlle a boca que ten leite de seu para crialo, terra ou Rosalía, clara estirpe de nós cara ao futuro.

HAI UNHA MOITEDUME

*"... i alí onde o corvo pousa
soia enterrada está".*
Rosalía

Tecías, tecelá, señora Rosalía, fíos de sombra para o teu asombro nun ritual sen pombas e sen flores, igual que un suicidio.

Pendurabas da lúa, como un cadro tristísimo, a canseira dos días, todo o abraio de ser, toda a carraxe de vivir nun país deshabitado polos seus moradores hora a hora.

Soa diante do espello, eras ti e eras todas a recontar moedas de desgracia ou doas dun tesouro envelenado e falso.

*Camiño do areal... e ninguén te esperaba,
botoute fóra o mar...*

Mais somos multitude cegada pola luz da *Negra Sombra* a salmodiar un nome: R o s a l í a.

LENDO A ROSALÍA

Se desangro o delirio no viño da palabra vés da idade distante, toda a morte vadeas. Apartando sudarios e fitas e coroas acodes ao meu porto e eu teño sobre a mesa a vida que nos deches: *Follas Novas, Cantares*, o teu sangue ancorado nesta beira da ausencia.

Chegas, falas e acendes a candeia de novo, alentas ao meu lado, dáme luz a mancheas e tamén me das sombra, e tamén me das medo e unha dor que me abrangue e me afoga e me medra.

E sinto que te quero, que es da miña casa, miña nai, miña amiga, a miña compañeira. E dóiome de ti e quero acalentarte, pero xa te me vas para baixo da pedra.

Non acho crisantemos para enganar a morte cando cala a túa voz ferida de camelias.